

94377

66

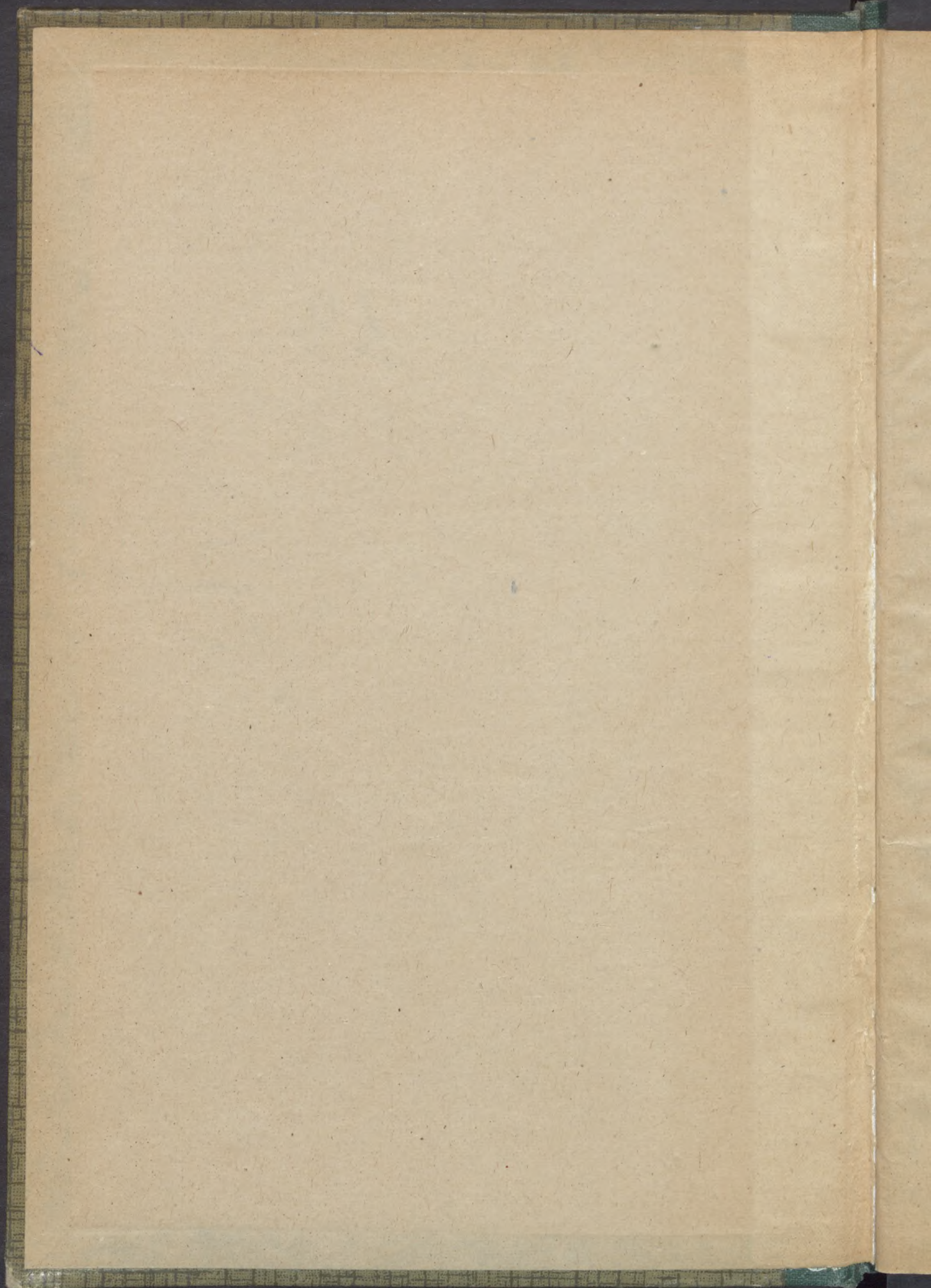
A KERESKEDELEM ÁLTALÁNOS TÖRTÉNETE

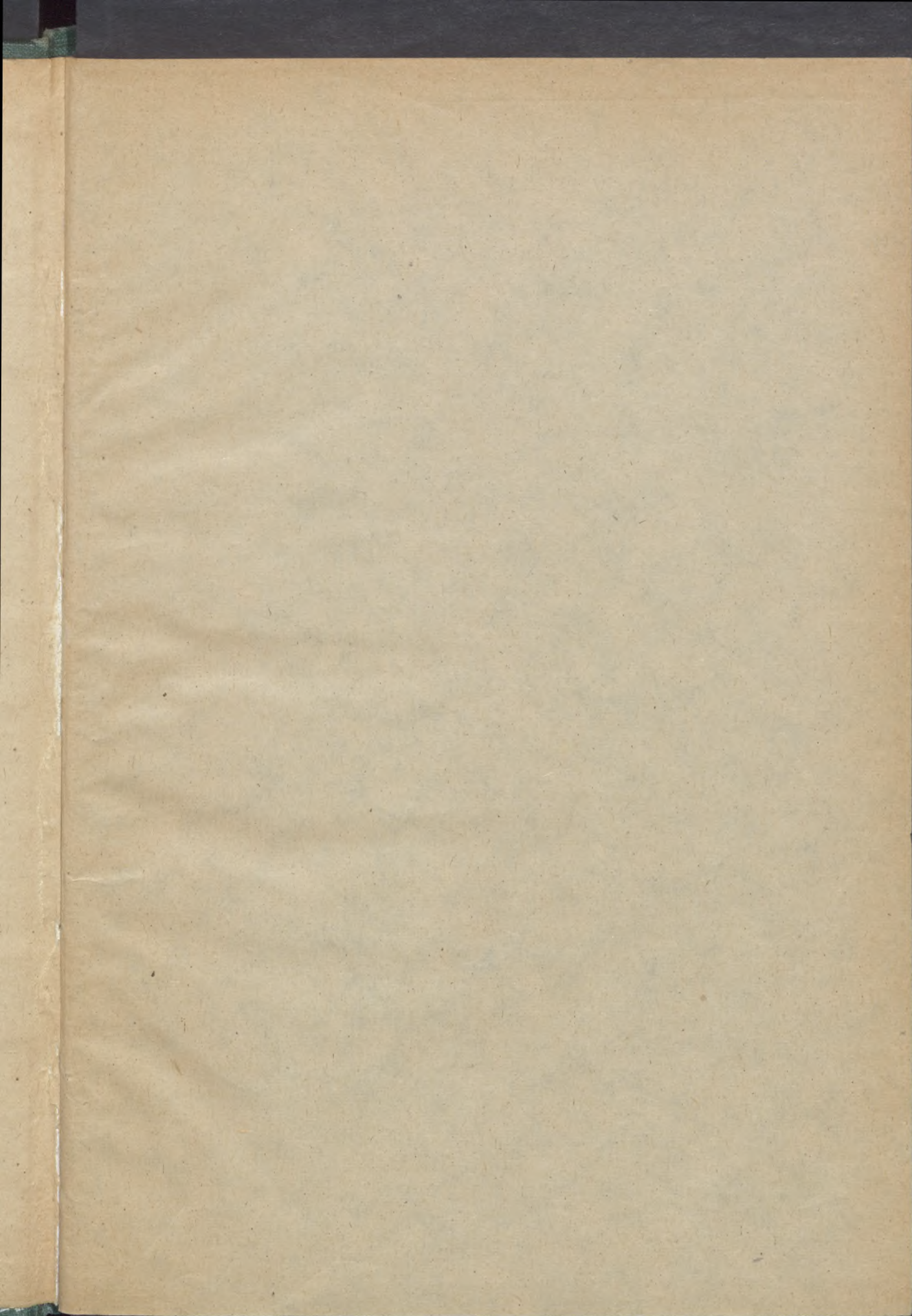
ÍRTA

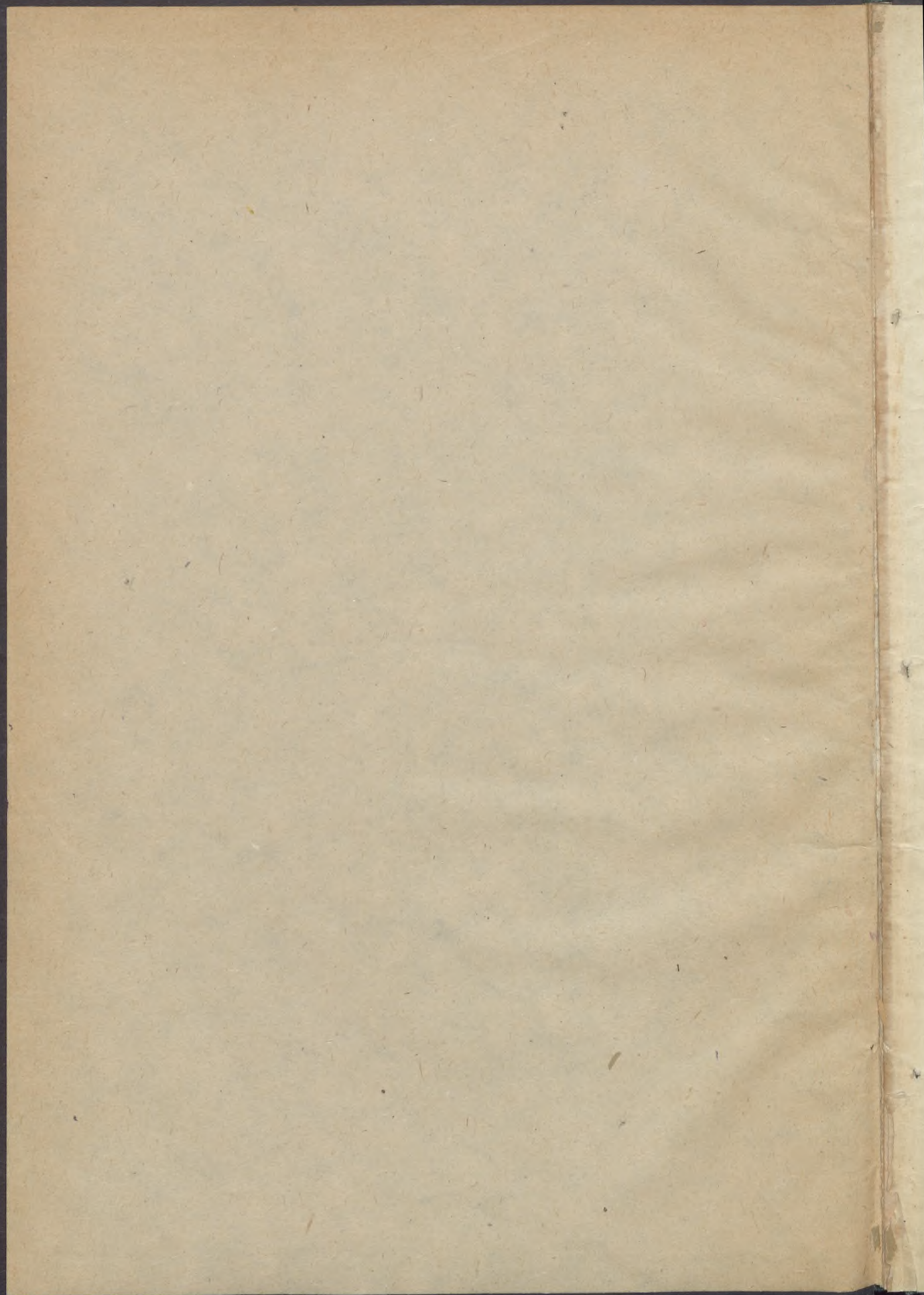
DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

A BUDAPESTI KERESKEDELMi AKADÉMIABAN A TÖRTÉNELEM TANÁRA

Kézirat gyanánt.

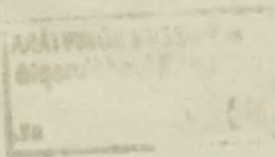

A KERESKEDELEM ÁLTALÁNOS TÖRTÉNETE

ÍRTA

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

A BUDAPESTI KERESKEDELMI AKADEMIABAN A TÖRTÉNELEM TANÁRA

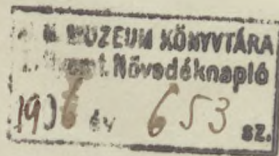
Kézirat gyanánt.

~~Merc.~~ 87 12

A KERESKEDELMI ALVÁNY
MŰTÖRTÉ

94377

Bevezetés.

Amióta az ember ezen a földön megjelent, megélhetéséért titáni küzdelmet vív legnagyobb jóltevőjével, egyben legveszedelmesebb ellenségével: a természettel. Belőle meríti életerejét, de ki van téve szeszélyeinek is. Természetes, hogy a magára hagyott ember gyenge arra, hogy a természet erőivel sikra szálljon; siker csak az összetartó, erős társadalmak munkáját koronázhatja. Az ember története tehát ott kezdődik, amikor társadalmat alkot. És ugyanakkor kezdődik a gazdálkodás is, mert a társadalom már a munkamegosztás elvén alapszik, amelynek értelmében a községe háruló feladatokat a község tagjai egymás közt felosztják.

A kezdet kezdete messze ködös ősidők homályába nyúlik vissza. Még durva kőeszközöket használtak csak, még csiszolni sem tudták őket, csak lepattantották a kőmagról és állati inakkal kötötték a nyélhez: amikor Ázsiában az emberek már fényes győzelmet arattak a természet felett. Egész sereg vad állatot: a kecskét, a juhot, a disznót, a lovat, a szarvasmarhát és a kutyát megszelídítették, az ember társaivá tették. Amikor pedig takaros csiszolt kőeszközöket, különösen szép baltákat készítenek s a nyél számára lyukat is fúrnak belé, akkor már az ipari élet kezdeteivel is találkozunk azoknál a telepeknél, ahol balták csiszolásával vagy agyagedények formálásával foglalkoztak.

A bronzkor beköszöntése az emberiség haladásának újabb nagy vívmánya volt. A bronzeszközöket már öntötték s az öntés csak iparszerű szervezéssel volt lehetséges. Egyes ipartelepek megszokott öntőmintákkal dolgoztak s gyártmányaikkal messze vidékeket elárasztottak. Fellép a házaló kereskedő is, aki edényekkel és bronzeszközökkel jár vidékről vidékre s a törött eszközöket is beváltja, hogy újakat öntessen belőlük. De maga az anyag is szükségessé tette a kereskedelmet, mert a bronzöntvény alkotórészei: a réz és az ón nem mindenütt fordulnak elő, egymás mellett ritkán találhatók. És a technikai haladás is nagy volt: oly eszközöket lehetett most már gyártani, amelyek addig ismeretlenek voltak. A kard, a fokos, a véső és a sarló ekkor lép fel. A legfontosabb közöttük a sarló, az első tökéletesebb mezőgazdasági eszköz. Most már az ember a növényvilágot is hatalmába hajthatja s az eddig vadon talált növényeket tetszése szerint hasznára fordíthatja, ami letelepedését, a vándor életről való lemondást is elősegíti.

A bronz után a vas már nem okoz oly fontos átalakulást, csak a technikára jelentős a kovácsolás és trébelés feltalálása, de eszközök dolgában nincs oly forradalmi jelentősége mint a bronznak.

Amidőn a gazdasági formák fejlődését akarjuk szemmel kísérni, nemcsak egymásutánjukban kell különbséget tennünk, hanem az időbeli különbségek mellett a térbeliekre is kellő figyelemmel kell lennünk. Az egyes vidékek különböző talaj- és éghajlati viszonyai közt a gazdaság alapfeltételei egészen mások. A távolfekvő, egymással nem érintkező vidékek különbözőképp fejlődnek. A fejlődés fent vázolt folyamata is csak az európai és ázsiai viszonyokra vonatkozik, de korántsem szabad ezt az egész földgömbre érvényesnek tekinteni. A kőkorszak ugyan kiterjedt az egész földre, de vannak népek, amelyek ezen a fokon még ma sem emelkedtek felül. *Biró Lajos* hírneves hazánkfia, aki csak nemrégiben tért vissza Új-Guineából, ott mai napig is a kőkorból élő embereket talált.

A legmagasabb fokot az európai kultúra érte el, s a 16. század óta ez a műveltség a többi földrészt is meghódította. Ma már alig van nevezetesebb nép, amelyhez az európai kultúra be nem hatolt volna. Még a külföldiektől idegenkedő Kína sem zárkózhatik el, — legalább gazdasági tekintetben, — a fehér ember elől. A fehér ember ősi kultúrájával ma mindenütt uralkodik. Uralma kiterjedését elősegítette gazdasági fölénye is. Más kultúrák még kedvezőbb természeti viszonyok közt sem tudtak megközelítőleg hasonló nagyarányú fejlődést elérni (pl. India). Az európai gazdasági formák fejlettsége és uralkodó helyzete igazolja, ha a következő sorokban csak az európai viszonyok alakulását kísérjük figyelemmel s a többi kultúrák gazdasági viszonyait csak európai vonatkozásaikban tárgyaljuk.

I.

Az ókor gazdasági viszonyai.

1. Őstermelés.

A kezdetleges társadalmi viszonyok közt a haladás elé sok akadály gördül. A természeti akadályok még nagyon számosak, az eszközök, amelyek az embernek legyőzésükre rendelkezésére állanak, nagyon foggyatékosak. Azért abból a körülbelül százezer esztendőből, amióta az ember a földön megjelent, csak hatezer a történelmi idő.

A legkedvezőbbek a viszonyok ott voltak, ahol az embernek a legkevesebb erő kellett a létfenntartás küzdelmére fordítania. Ezek a vidékek pedig a meleg égőv esőtől ment tájai. A meleg feleslegessé teszi a testi hőfejlesztést, az ember megél hús- és zsíros eledel nélkül, pusztán növényekből. Ezeknek beszerzése pedig könnyű, kevés fáradsággal jár, különösen ott, ahol a talajviszonyok is kedvezők. A kínai, indiai, babilóniai, egyiptomi, perui és mexikói kultúrák ily területeken keletkeztek.

A legrégebbi a babilóniai és egyiptomi kultúra, s noha szomszédságukban nem sokkal később kifejlődik az indiai és kínai is, bennünket csak ez a kettő érdekel közelebbről, mert innen származnak a mi műveltségünk első csirái.

Mind Babilónia, mind Egyiptom hatalmas folyók áradásainak köszönhetette termékenységét. Mindkettő kietlen homoksivatag közepén fekszik, de a folyó lapályát termékennyé tette: itt a Nílus, amott a Tigris és Eufrátes lerakta iszap. Az iszapot e folyók forrásvidékeik hegyeiből hozzák magukkal; emezek az örmény hegyek havának olvadásakor, a Nílus az afrikai nagy tavak táján beálló esőzések következtében. Nem ok nélkül nevezik tehát Egyiptomot a Nílus ajándékának. A visszamaradt iszapba vetett mag háromszázszoros termést is ad, s Egyiptom mai napig is a legsűrűbben lakott föld.

De az áradásnak lehetnek káros következményei: a visszamaradt víz gátolja a földművelést, gyilkos gőzei betegséget áraszthatnak. Ezért már a legrégebb időben megkezdték a víz eloszlásának szabályozását. Az áradás vizét csatornákkal elvezették a távolabb fekvő területekre is, medencékben gyűjtötték össze a szárazság idejére s ugyanazoknak a csatornáknak segítségével, amelyekkel a vizet a földekre vezették, a visszamaradt káros posványokat is lecsapolták. A vidék természete a csatornázást tette a gazdaság legfőbb feladatává.

Az öntözés volt a legnehezebb feladat, ezen kívül nem volt a mezőgazdaságban nehéz munka. A szántás és vetés könnyen ment, a boronálást akkor még nem ismerték; a magot állatokkal tapostatták a földbe s még Görögországban is kapával végezték a borona munkáját. Az aratás sarlóval történt, a magot kitapostatták, s Egyiptomban évenként kétszer-háromszor is arattak.

Az egész ókorban különben a mezőgazdaság volt a főfoglalkozás. Egyiptomban ugyan a későbbi időben a földművelés munkáját keménynek, állatiasnak tartották, de a többi országban mindenütt a földbirtokos-osztály volt az egyedüli, amely tekintélynek örvendett.

Még a kereskedőnépeknél, a feníciaiaknál, görögöknél és karthágóknál is nagy szerepe volt a mezőgazdaságnak. Görögország minden kis völgyében és síkján mezőgazdaságot űztek s ez maradt az uralkodó foglalkozás Bojóciában és Thesszáliában mindvégig. Itt is sok történt a földművelés terén: a hegyoldalakat lépcsőzetesen rendezték, hogy a földet megkössék, mocsarakat csapoltak le és csatornáztak. A talajjavítást, trágyázást már a legrégebb időben ismerték, — már Homerosz említi, — de azért a Kr. e. 4. századig fennmaradt az ugar-rendszer, s a háromnyomású gabonagazdálkodás meghonosodásával is évenként a föld egy harmadrésze műveletlen maradt. Karthágóban az előkelő kereskedő is földbirtokosnak vallotta magát s maga vezette földje megművelését. Mezőgazdaságuk már magas fokon állott; a földet intenzív gazdálkodással a lehető legjobban kihasználták, ugarolást már nem ismertek s intenzív gazdasági üzemükkel a rómaiak mestereivé váltak.

A mezőgazdaságon kívül meg kell emlékezni a kerti gazdálkodásról is. Ennek igazi hazája szintén Elő-Ázsia, nevezetesen Média, Szogdiána és Baktria. Kertjeikre kiváló gondot fordítottak azonban az egyiptomiak, a feníciaiak, púnok és a görögök is.

Nevezetes szerepe volt a fügeknek, amely még a sivár Babilóniában is meghonosodott; az egész Keleten el voltak terjedve a hagymaneműek és a kukurbitaceák; Görögországban és a nyugati vidékeken a hüvelyesvetemények. Nagy mennyiségben

termelték mindenfelé a lent, Babilóniában a gyapotot és a cukornádat is, Egyiptomban pedig a lótuszt, amelyet különböző ipari célokra használtak fel. Különösen nagy jelentősége volt azonban a szőlőnek és az olajnak. A szőlőtermelés Görögországból s a kisázsiai partokról terjedt szét s meghódította a Földközi-tenger egész partszegélyét. Itália borai híresek voltak, Karthágó is termelt bort, s meghonosodott a szőlő Szíriában és Egyiptomban is, de a keleti népek nemzeti itala mégis a sör maradt. Az olaj is elterjedt az említett vidékeken mindenfelé s fontos szerepe volt, mint élvezeti cikknek, főzőanyagként (a délvidék nem ismeri a vajat), és kenőcsnek.

Az állattenyésztést a népek még a letelepedésük előtti korból ismerték s a nomád életet folytató törzseknél mindvégig ez maradt a főfoglalkozás. Amennyiben művelt népek nomádok szomszédságában maradtak, javukra is fordították e szomszédság előnyeit.

A legelterjedtebb állatok: a juh, kecske és disznó, amelyekkel mindenütt találkozunk; fontos a szarvasmarha, különösen mint igavonó állat. Tejét még nem használják; a tejadó állat még kizáróan a kecske, de mellette a juh is nagy kedveltségnek örvend, mert gyapját is értékesíthetik. Teherszállításra az ókorban főképp a szamarat és az öszvért használták, a ló csak fényűzésre s hadi célokra szolgál, de itt is kocsiba fogva, mint a sémita eredetű harciszekér vonója.

Az őstermelés legelhanyagoltabb ága a bányászás volt. Még a bronz készítéséhez szükséges réz és ón bányászása sem áll arányban ezeknek az anyagoknak a nagy fontosságával. A bányásztást nagyrészt nem is az ókor kultúrnépei végezték, hanem jó időn át barbárokkal végeztették. A vas is csak igen lassan érvényesült, jó ideig ritkaság s így drágaság volt. Nem csuda tehát, ha a királyi kincstárak nemesércei mellett ott találjuk a vasfegyvereket is. Hisz a nemesérceket a Kelet könnyebben szerezte meg mint bármi más ércet. Ezért is űzték oly szertelen pazarlást velük. Nemcsak az emberek, hanem az állatok is tele voltak aggatva arannyal; még a szerszámokat és építményeket is vele díszítették. De az aranyat sem a kultúrterületeken szereztek, nagy részét nem is bányászták, hanem mosták, s a kereskedőknek volt gondjuk rá, hogy az aranyországozokról keltett szörnyű mesékkel az embereket onnan elijesszék. Az ezüst csak később, a Földközi-tenger vidékén érvényesült. Kelet népei úgyszólván nem is ismerték, de Görögország és Róma nemesérce, fényűzési cikke az ezüst volt. Görögország maga is bányászott ugyan, de azért az ezüst legnevezetesebb lelőhelye az egész ókoron át Hispánia maradt. Az első rendes bányászati üzemmel azonban csak Görögországban találkozunk, — híresek voltak különösen a laurioni ezüstitűnyák Attikában, — de nagyjobb szabású, rendszeres bányászat csak a római birodalom idejében fejlődött ki, főképp a keleti provinciákban.

2. Ipar.

A művelődés történetében az élelmezésnél fontosabb szerep jutott a technikának, azoknak az eszközöknek, amelyek az ember különböző szükségleteit elégítették ki, amelyek segítségére voltak munkájában, képességeit és igényeit kifejlesztették, amelyek révén a természet erőit hatalmába hajtotta.

Ezekért az eszközökért vívta az ember a legerősebb küzdelmeket, s a történelem előtti idők eredményei éppen ezeknek a tökéletesedése. Ide nyúlnak tehát vissza az iparnak gyökerei. Már a durva kőeszközök lehetővé tették a fának a feldolgozását, amelyet a legkülönbözőbb célokra használtak fel. De mellette már fellép az agyagipar és a szövőipar is. Kezdetleges

formáit mindenfelé fellelték a kutatók és ezek sok primitív népnél mai napig is tanulmányozhatók. Hozzájuk járul az érc korban a fémipar: az öntés és a kovácsolás.

Mikor Kr. e. a negyedik ezredévben Babilónia és Egyiptom társadalma kifejlődött, a városi élet az ipart is gyorsan fellendítette. A föld sűrű lakosságot bírt el, megműveléséhez nem volt szükség az egész lakosság munkájára, s a nép tekintélyes része kizáróan ipari munkára adhatta magát, amelynek a városban elég fogyasztója akadt.

Azok a körülmények, amelyek közt az ipar kifejlődött, országonként különbözők. Különösen híres volt azonban India ipara, amely jó hírét a kasztrendszernek köszönhetette, annak, hogy a foglalatosság az egyes családokban örökletes volt s a kézművesek ügyességeit ez fokozta. Ősidőktől kezdve mai napig is nagyhírűek a faragásaik; az országnak fában és kőben való gazdagsága különösen kedvezett ennek az iparágaknak. A sok drágakő, gyöngy és nemesérc s a nép pompaszeretete következtében az ékszeripar is virágzott. A textilipar terén azonban Indiát felülmúlta Kína, amelynek híres bronzöntvényein kívül a selyem volt legnevezetesebb és mindenütt keresett áruja, amiért is ennek gyártását országosan szabályozták.

Babilóniában különösen az agyagipar volt kiválóan fejlett. Az országnak sem fája, sem kőve nem volt s így az építő művészetben nagy szerep jutott a szárított és égetett agyagnak. De az építésen kívül más téren is bőségesen alkalmazták ezt az anyagot; még az írásra is ezt használták. Agyagtárgyaikon kívül szövéseik is igen híresek. A fényűző cikkek terén is nagy és sokoldalú a termelés, következménye a nagy pompaszeretetnek. Az ötvösmunka, drágakőcsiszolás, fa- és elefántcsontfaragás virágzott, s az illatszereknek és kenőcsöknek is sok fogyasztója akadt, nemcsak Babilóniában, hanem az egész Keleten.

Hasonló virágzó ipara volt Egyiptomnak; virágzása itt is a szertelen fényűzés következménye. Egyiptomi találmány a fajánsz, a papír és az üveg. Feltalálásuk a legrégebb időben történt s mind az üveg-, mind a fajánszmázak színezéséből a technika fejlett voltára következtethetünk. A fémipar terén bronzcikkeik voltak a leghíresebbek, a vasat drágasága miatt csak ritkán használták. Igen sokra becsülték az aranyműveseket s mindenütt alkalmaztak aranydíszítést. A textilipar terén különösen a vászonszövés volt nevezetes, de nagyon szerették a szőnyegeteket is s az egész lakást teleaggatták velük. Iparcikkeiket a külföldön is szívtében kedvelték, nemcsak minőségük, hanem művészi kidolgozásuk miatt is.

Babilónia és Egyiptom iparcikkei és a kínai selyem uralkodtak az egész Keleten, sőt nyugatra is elterjedtek. A görögök legrégebb, főlelőhelyéről mikéneinek nevezett kultúrája keleti befolyás alatt áll, Karthágóban pedig az egyiptomi kultúra hatása ismerhető fel feltűnő módon. Terjesztőjük Fenícia, a szíriai országok közül az, amely leginkább foglalkozott iparral. De Fenícia az ipar terén újat nem alkotott, csak tökéletesítette azt, amit másoktól átvett. Szíria egyéb részeiben pedig ipar nem tudott fejlődni, legfeljebb Damaszkus érdemes az említésre, vagy az északi részeken, a Kisázsziában is elterjedt hetiták ipara.

Görögországban akkor lendült fel az ipar és akkor szorította vissza a keleti iparcikkeket, amikor a görögök gyarmataikkal elárasztották a tenger mentét s begyarmatosították a Fekete-tenger partvidékét, valamint nyugaton Szicíliát és Itália déli részét. A gyarmatosok új hazájukban teljesen el voltak foglalva avval, hogy a földet a megművelésre előkészítsék s így a szükséges iparcikkeket otthonról kapták, sőt velük a határos vidékeket is elárasztották. Ekkor keletkezett a nevezetesebb görög államok iparos osztálya, amely a görög ipart már Kr. e. a 6. században függetlenítette Kelettől.

A Földközi-tenger nyugati medencéjében Karthágó volt a legnevezetesebb iparos állam. Gyarmatterületén, amely a nyugati medence partvidékének legnagyobb részére kiterjedt, kizárta a nem karthágói árúkat, s így saját iparának sok piacot biztosított. Bőrfestéseinél csak a tirusi volt nevezetesebb. Textiliparának székhelye Málta volt; ez puhaságukról híres szöveteket és szőnyegeket készített. Leginkább keresték azonban a fémipari gyártmányokat: a magas művészi fokon álló filigrán-munkákat és a kiváló fegyvereket, fegyvergépeket és hajófelszerelő cikkeket. A rómaiak a technikában is sokat tanultak tőlük, a mit a sok „punica” jelzésű szerszám és iparcikk is bizonyít.

Itáliában, Róma terjeszkedése előtt az etruszkoknak volt fejlett iparuk, különösen agyagiparuk. Róma maga sohasem volt iparos állam. A tőke és a nagyüzem a kisipart itt már igen korán tönkretette. A nagyiparnak pedig alkalmasabb területei voltak a nyersterményekben bővelkedő provinciákban. Volt ugyan valamelyes ipar és voltak iparosok Rómán kívül a nevezetesebb városokban is, de ezek Itália szükségletének csak igen kis részét tudták fedezni. Még a császárság idejében is, a legnagyobb virágzás korában, a birodalom iparcikkjei többnyire keletről jöttek, s ez a visszás állapot okozta azután azt is, hogy a birodalom nyugati fele a keletivel szemben lehanyaglott.

Ami az ipari üzemet illeti, ennek igen különböző formái állottak fenn egymás mellett. Az iparos szabad volt mindenütt, városokban élt keleten és nyugaton egyaránt; de azért a rabszolgamunkának is tág tere nyílt az iparban. Az olcsó rabszolgamunka, — hiszen épen csak a rabszolgának szűkös megélhetéséről kellett gondoskodni, — valóságos forradalmat idézett elő nemcsak az iparban, hanem a társadalomban is. A rabszolgamunka többnyire tönkretette a kisipart, aminek következtében a nép tekintélyes része a proletáriátusba süllyedt és a kisiparos gyakran elvesztette függetlenségét. A rabszolgamunkát is különbözőképp értékesítették: voltak nagyvállalkozók, akik egyes műhelyekben, gyárakban a rabszolgák egész tömegét foglalkoztatták; de érvényesült a rabszolgamunka a nagyüzemen kívül is. Voltak kézművesek, akik korábbi szabad legényeik helyett műhelyeikben rabszolgákat alkalmaztak, és voltak rabszolgatulajdonosok, akik rabszolgáiknak szabad tetszésére bízták keresetüket s ennek fejében csak bizonyos meghatározott díjat vagy járulékot fizettettek maguknak.

3. Kereskedelem.

Az ókor kereskedői nemcsak az árúkat, hanem távol fekvő országok kultúráját is közvetítették. A babilóniai árúk eljutottak Egyiptomba, a feníciaiak elárasztották az egész Földközi-tenger vidékét; sajátos iparcikkeiket még ma is találják készítésük helyétől távol; és mégis az ókori kereskedelem kicsinyes viszonyok között folyt. Sok mindenféle akadály gördült a kereskedő elé, aki árúit idegen országból hozta és idegen országba vitte. Mindenekelőtt nagy akadály volt a közlekedés fejletlensége, amely egyáltalában nem engedte meg az igen súlyos s igen nagy méretű árúk szállítását. A keleti birodalmak utai karavánutak voltak, amelyeken esetleg gondoskodtak szálláshelyekről, a sivatagban kutakról, de amelyek kocsiközlekedésre nem voltak alkalmasak. Még a Kelet legjobb utai, a híres perzsa birodalmi utak sem voltak rendesen megépítve. Görögországban két párhuzamos bevágást

faragtak a sziklába: ez volt az út, amely azonban csak a könnyű harci kocsiknak készült. Csak Egyiptomban akadunk elvéve a teherszállítás szolgálatában a szekér nyomára; különben, mint említők, karavánok szállították az árukat állatok, főképp öszvérek és szamarak hátán. A szállításnak ez a módja ép a fontosabb cikkeket zárta ki a kereskedelemből, s a karavánkereskedő meg a házaló leginkább fényűző cikkeket árult. Rendszeres úthálózatot, épített utakat, amelyek a szárazföldi kereskedést is lehetővé tették, csak Róma csináltatott katonai célokra. Az első ilyen utat, a Via-Appiát, Láciumba a samniták ellen való küzdelem idejében (Kr. e. 312.) építették, s a provinciákban csak a császárság korában fejlesztették ki teljesen az úthálózatot.

Kedvezőbb volt a tengeri kereskedelem helyzete. A hajók nemcsak fényűző cikkeket, hanem nehéz és nagy terjedelmű árukat is szállíthattak. Sőt ez az előnye a Niluson, a Tigrisen és az Eufrátesen való szállításnak is megvolt. A hajók már a mezőgazdasági terményeket is közvetíthették. De a hajózás is nagy akadályokkal küzdött. A feníciaiak öblös, kerek hajói kiállották ugyan a vihart, de nagyon lassan jártak. A tökéletesebb, karcsúbb görög és karthágói hajók viszont a viharral szemben nem voltak oly megbízhatók. A hajtó erő az evező volt, amelyet rabszolgakéz hozott mozgásba. Vitorlát nem lehetett minden esetben alkalmazni, az evezéshez szükséges rabszolgáknak pedig sok hely kellett, aminek révén sok áru szorult ki a hajóból. És így is az ókori hajózás partmenti hajózás volt, a hajós nem igen merészkedett ki a nyílt tengerre.

A hajózás legfőbb akadálya azonban a kalózkodás volt, amelyet nemcsak vad rablók, hanem a fejlődés korábbi fokán a művelt népek nemessége is űzött. A görög nemes nem tartotta lealacsonyító dolognak, hogy a kereskedőhajókat kirabolta. Sokaknak ez rendes foglalkozásuk volt, sőt külön hajót tartottak e célra. A görög hajózás a kalózkodás révén nőtt naggyá, s a jón városok tirannusai is eleinte csak erre a célra tartottak hajóhadat. A közbiztosságnak a tengeren nyoma sem volt. Csak Athénnek sikerült a déloszi szövetség megalakításával rövid időn át (Kr. e. 477—404.) akkora hajóhadra szert tennie, amellyel az Égei-tengerben a közbiztonságot fenn tudta tartani. A Földközi-tenger nyugati medencéjében Karthágó őrködött szigorúan a tengeri biztosság felett, teljesen kizárva az idegen hajókat. Bukásával itt is beállt az anarchia s a rómaiak csak *Pompejusnak* (Kr. e. 67.) köszönhették a kalózok kiirtását.

De a szárazföldön sem volt sokkal jobb a közbiztosság. Az ókor tele van harcizajjal s háború idejében a kereskedelem is szenved. Csak Egyiptom volt kivétel, mert itt az ország békés jellege nagyon megkönnyítette a kereskedő dolgát. Annál kedvezőtlenebbek voltak a viszonyok Ázsiában, ahol nemcsak a pusztai nomád népektől kellett a kereskedőnek félni, hanem a művelt államoktól is. Még a leghatalmasabb uralkodóknak is úgyszólván évről évre hadba kellett szállaniuk, hogy fellázadt hűbéreseiket újra leigázzák, s ilyenkor nemcsak a háborús idők zavaros viszonyai voltak a kereskedelemre vész-

hozók, hanem a hódítók kegyetlensége is. Virágzó városokat, a kereskedelem központjait, mint Jeruzsálemet, Babilónt, Ninivét földig lerombolták, lakósaikat fogságba hurcolták és súlyos kényszermunkára fogták. Különösen AsszírIA katonai uralma (Kr. e. 1300–607.) volt káros a kereskedelemre. Kedvezőbbek voltak a viszonyok az újbabilóniai uralom idejében (Kr. e. 607–538.), amelynek jellege békésebb volt s amely Babilónt kereskedelmi központtá téve, páratlan hatalomhoz és gazdasághoz juttatta. De a Kelet egységes állami szervezetét és a gazdasági életre is kedvező berendezését csak a perzsa birodalom teremtette meg.

Hasonló kedvezőtlen viszonyokat idézett fel Görögországban a politikai szétforgácsoltság. Minden város külön állami életet élt, s volt idő, amikor 1200 görög államot számoltak. Az egyes városok más államok lakósaait idegeneknek tartották s az idegen kereskedőt még jogvédelemben sem részesítették; csak a város valamely polgára, az ú. n. vendégbarát képviselhetette az idegent a bíróság előtt. Így történt, hogy a 6. században ebből az állami képviselőt bizonyos neme: a proxenia fejlődött ki. Egyes városok az idegenben fizetett képviselőket (proxenoi) tartottak, akik az illető állam kereskedőit védelmükbe vették s a kereskedelmi viszonyokkal is megismertették. Csak az 5. századtól kezdve fordul elő, hogy az államok szerződésben is biztosították egymás polgárainak jogi védelmét.

A kereskedelemre a legnagyobb átalakulást a római birodalom kifejlődése hozta meg. Nagy gazdasági terület alakult itt ki oly szigorú államrenddel és olyan a békés intézményeket előmozdító intézkedésekkel, amelyek az összes gazdasági viszonyokat gyökeresen megváltoztatták.

Keleten Mezopotámiának és Egyiptomnak már a legrégebb időben megvolt a maga külön kultúráköre, amelyek közt az összekötő kapocs Szíriának hol egyiptomi, hol mezopotámiai hatás alatt álló államai voltak.

A régi babilóniai birodalomban még a sémita bevándorlók előtti őslakosság, a szumirok kezdték meg az egyes városok közt a szárazföldi kereskedést.

A kereskedelmi intézmények már a legrégebb időtől igen fejlettek voltak. A pénzt ugyan érme alakjában nem ismerték, de azért már a régi Babilóniának fizető eszköze a gabonán kívül a nemesérc volt. Ismerték a váltót és a kereskedelmi társaságokat is, amelyek tőkéiket közös célra egyesítették, s a jövedelmet a tőke arányában osztották fel. A pénzgazdálkodás a banküzleteket is kifejlesztette; a bankok a szentélyek kincstárai voltak, s a papok letétbe is fogadtak el pénzt, de ez után kamatot nem fizettek. Az Újbabilóniai-birodalom idejében Babilónban királyi bankház állott fenn; minden fontosabb üzletet, bérleti és egyéb szerződést ebben kötöttek meg, itt szedték az állami adókat, sőt itt közvetítették a munkásokat is. Egész sereg királyi hivatalnok serénykedett a szerződések írásbafoglalásával és az állami jövedelmek elkönyvelésével.

Egyiptom zárkózottabb volt. Népe az idegenektől tartózkodott. Magát az egyiptomit különböző körülmények tartották vissza a külföldi kereskedelemről: az egyiptomihoz hasonló kultúrát hazáján kívül nem talált s így a külföld nem vonzotta; de a vallási felfogása is gátolta a külkereskedelemben, különösen a tengerre szállásban. Élénkebb érintkezés a külfölddel csak a 18. és 19. dinasztia idejében fejlődött ki, amidőn ezek a dinasztiák Egyiptom uralmát Ázsiára is kiterjesztették (Kr. e. 1438–1385 körül); de akkor sem az

egyiptomiak üzték ezt a kereskedelmet. Tengeri hajóhadat csak a 26. dinasztia alapított, de *I. Pszametich* (Kr. e. 664—611.) is az asszír uralommal szemben a görögökkel való szövetségben keresett menedéket és nekik nyitotta meg Egyiptomot. Utódai közül *Amazisz* (Kr. e. 570—526.) alatt a görögök a Deltában egy kereskedőtelepet is kaptak: *Naukratiszt*, amely hamarosan gazdag várossá fejlődött. Nagy expedíciókat indítottak egy *Punt* nevű országba, amely valahol a Vörös-tenger mellett feküdt s amelynek legnevezetesebb cikke a tömjén és a mirha volt. Nubiával is üzött kereskedelmet Egyiptom s onnan különösen elefántcsontot, ébenfát, aranyat és néger rabszolgákat kapott.

A legnevezetesebb azonban Ázsia felől jövő kereskedelme volt. A két kultúrakört összekötő utak mentén keletkezett városok nagy híre és gazdaságra tettek szert; s a partmenti feníciai városokon kívül sok híres város keletkezett, a legnevezetesebbek: *Megiddó*, *Damaszkus*, *Hamat* és *Gargamis*. Szíriában találkoztak ázsiaiak és egyiptomiak, ez volt a különböző vidékek kereskedőinek gyülekező helye. De a kereskedelem még legtöbbször csak az egymás mellett fekvő országokat kötötte össze, sőt sok helyütt az árúkat még törzsről törzsre adták.

De teljesen átalakult a gazdasági élet a perzsa birodalom megalapításakor (Kr. e. 559.) A perzsa birodalom egész Előázsiát, Kisáziával együtt és Egyiptomot is egy birodalommá egyesítette s e nagy terület gazdasági életét szigorú szervezetével is biztosította. A perzsák enyhe uralma s a tartományok jó kormányzása megszüntette az eddigi zavarokat és felkeléseket. A tartományok kormányzói az adó kedvéért a gazdasági életet is szívükön viselték. A központi kormányzat pedig különböző intézményekkel kapcsolta össze a birodalom részeit. Birodalmi út kötötte össze a fővárost, Szúzát a kis-ázsiai Szárdesszel, más utak, Szogdiánába, Perzepóliszba, Damaszkusba és a Káspi-tenger felé vezettek. Míg eddig a nemesérc, a pénz rudak, gyűrűk és hengerek alakjában jött forgalomba, amelyeket súly szerint mértek, *Kürosz* (Kr. e. 558—529.) lidiai mintára már érmet veretett és ugyancsak ekkor tették kötelezővé az egész perzsa birodalomban a babilóniai súly-, talentum-, és mértékrendszert is (rőf, láb).

Kelet igazi kereskedő népe azonban a feníciai volt. Városokból álló államai nem törekedtek politikai függetlenségre; egyiptomi, majd asszír, újbabilónai és perzsa uralom alatt voltak, de kereskedelmük révén irigyelt gazdagságra tettek szert. Tengerészetüket a Libanon jó cédrusfái is elősegítették. Hajóik bejárták az egész Földközi-tenger mellékét, ide is elterjesztve Kelet kultúráját. Eljutottak az Atlanti-óceánra és *Nechó* fáraó (Kr. e. 609—595.) megbízásából Afrikát is körülhajózták. A szárazföldön bejárták az egész Keletet; Arábiával, Indiával, a Kaukázus és a Duna vidékével is összeköttetést tartottak fenn, s valószínű, hogy szárazföldi úton szerezték meg a Keleti-tenger borostyánkővét is. Kereskedelmük javarészből átmeneti kereskedelem volt, amelynek tárgyai különböző országok iparcikkein kívül nyersanyagok, mezőgazdasági termények és főképp mesterségekre tanított rabszolgák voltak.

Új korszak nyílt meg azután az 5. századdal. A feníciaiak hatalma aláhanyatlott; elbukatta őket a versengő görög kereskedelem és a keleti uralkodóknak a feníciai államok ellen viselt elkeseredett háború-sorozata. A Földközi-tenger keleti medencéje fölött a görögök ragadták magukhoz a hatalmat, a nyugati medencében pedig Karthágó függetlenítette magát Feniciától.

A görög kereskedelem a 8-6. század gyarmatosításai idejében született meg; az a kezdetleges gazdasági élet, amelyet a görögök akkor folytattak és a rossz talajviszonyok nem bírtak el a sűrűbb lakosságot. Megindult a kíváncsi utazás s a görögök kiterjeszkedtek az egész Égei-tengerre, továbbá Szicíliára és Itália déli részére. De az összeköttetés az anyaországgal fennmaradt s következményeként kifejlődött a hajózás. Hogy ez feníciai hatás nélkül történt, bizonyítja, hogy a hajózás összes műszavai görög eredetűek. Csak a gyarmatosítást követő időben emelkedett a görög nép régi szűk gazdálkodó körén felül, amikor még minden állam, sőt ház a saját szükségleteit maga termelte. Most az anya-

államnak piagai támadtak a gyarmatokban, s csakhamar a mögöttük álló szárazfölddel is összeköttetésbe lépett.

A fejlődés gazdasági téren is Kisázsiból indult ki. A jón városok hatása alatt fejlődött Görögország egész kulturális élete. Ezekre még Lídia volt nagy hatással. A legkiválóbb kereskedő államok is Kisázsában voltak. Az első közöttük Milétosz, az egész görög világ legvirágzóbb városa; mellette Fokája és Szamosz közvetítették a lidiai és egyiptomi kereskedelmet. Az anyaország legkiválóbb kereskedő városai pedig a Kr. e. 6. században Korinthosz és Égina; amaz nyugat felé kereskedik, az utóbbi az Égei-tengeren uralkodik.

Nagy veszedelem fenyegette azonban a görög kereskedést az 5. század elején. A görögök politikai ellenfelei, a perzsák szövetkeztek kereskedelmi ellenfelükkel, Karthágóval. De ezt a csapást is sikerült szerencsésen elhárítani (Kr. e. 480.). Míg Szicíliában Szirakúza birkózott meg Karthágóval, az anyaország első sorban Athénnek köszönhetette, hogy megszabadult a perzsa inváziótól.

Ekkor lett Athén az első görög állam. Iparának, kereskedelmének és tengeri hatalmának demokratikus fejlődése is kedvezett. Már *Themisztoklész* (493—492) Görögország első tengeri hatalmává emelte e várost; ő építette 300 háromevezős hajóját és kitűnő kikötőjét: a Piréuszt. *Ariszteidész* azután megteremtette a déloszi szövetséget, amelyhez mintegy 200 állam tartozott, *Periklész* pedig a szövetséges társakat már alá is vetette Athénnek (454). E nagy hatalommal szemben Égina és Korinthosz is elbukott, és Athén a déloszi szövetség támogatásával egyedül uralkodott a tengeren, ahol csak most sikerült megtörni a kalózokat és rendet teremteni. A feketetengeri kereskedelmet Athén teljesen monopolizálta; a jogi intézmények rendezésével pedig a városba vonta más államok kereskedőit; egészen kereskedő állammá alakult, s a görög kereskedelemnek Athén virágzásának kora (Kr. e. 5. század) volt a legfényesebb korszaka.

Az élénk áruforgalom a pénzüzetet is kifejlesztette. A piacokon trapezitáknak nevezett pénzváltók ültek váltóasztalaiknál. A szent helyek kincstárai pedig bankokká változtak át, ahol az állami kincseken kívül magánosok is szívesen helyezték el vagyonukat.

A görög államok civakodása miatt azonban a virágzás nem tarthatott sokáig. Athén nagy hatalma felkeltette Spárta irigységét; a szövetségesekkel szemben tanúsított önkénye ez utóbbiakat is elvonta tőle, s a peloponneszosi háború a város bukásával végződött (404.). Kereskedelmét ugyan megtörni nem tudták, de korábbi hatalmáig többé nem emelkedett. Zavaros állapotok álltak be, amelyek között a gazdasági életre csak jó hatással volt, hogy az ország idegen, makedón uralom alá került. De *Nagy Sándor* (Kr. e. 336—323.) világbirodalmában már nem csupán a görög volt az uralkodó; kereskedelmük passzív lett s a birodalom felbomlása után Egyiptom ragadta magához a gazdasági vezetést. A *Ptolomeuszok* céltudatos politikája következtében a Kr. e. 3. században Alexandria lett a Földközi-tenger keleti medencéjének legnevezetesebb kereskedő városa.

A nyugati medencében Görögország terjeszkedő kísérletei mindvégig megtörttek Karthágó ellenállásán. Karthágó feníciai gyarmat volt, helyzete a két medence érintkező pontján a legkedvezőbb volt. A görögöknek nyugat felé való fenyegető terjeszkedésével szemben már a Kr. e. 7. század végén megkezdte a feníciai gyarmatok egyesítését. Maga a város ép akkor kapott új erőt az anyaország révén, ahonnan a súlyos ostromok következtében menekülő előkelő nemesség Karthágóba vándorolt ki. Hegemóniája alatt hatalmas szövetség jött létre s a szövetségesek nemsokára elvesztve önállóságukat, alattvalókká lettek. Hivatalnokai szigorú fegyelmet tartottak fenn, s a kereskedelmet az egész birodalomban Karthágó monopolizálta, szövetségeseinek és gyarmatainak sem engedvén meg, hogy kereskedjenek. Még szigorúbban alkalmazta a kereskedelmi monopólium elvét a külső államokkal szemben. Azon a területen, amelyet magának tartott fenn, semmiféle idegen versenyt nem tűrt meg, az idegeneket csak Karthágó városába és Szicíliába engedte be. Itt ütközött össze a görögökkel is. A küzdelem változó szerencsével folyt;

Karthágó többször már majdnem egész Szicíliát megszerezte, de ez mégsem sikerült. E küzdelmek idejében érte el a város legnagyobb virágzását: a kereskedelmi monopólium elve oly gazdaggá tette, hogy még a második pún háború (Kr. e. 202.) után ötven éven át, évenként fizetendő 200 talentumnyi hadisarcot is hamar kiheverte s gazdagságával a római *Kátót* megrémítette.

De Karthágó figyelmét, míg a görögökkel vívta harcát, elkerülte egy másik hatalom terjeszkedése. Róma ezalatt egyesítette fennhatósága alatt egész Itáliát és nemsokára beleszólt a szicíliai küzdelembe. A rövidlátó karthágói pénzemberek azonban még az első pún háború (Kr. e. 264–241.) után sem ismerték fel a fenyegető veszedelmet. Csak egy család, a *Barkidák* iparkodtak Rómát megtörni, de a karthágói államtanács még *Hannibál* nagyszerű, bámulatos hadvezéri tehetséggel vezetett hadjáratát sem támogatta. A zamai győzelem (Kr. e. 202.) után Róma Numidia királyát állította Karthágóval szembe s az ő viszálykodásuk révén talált rá jogcímre, hogy a várost Kr. e. 146-ban elfoglalja és teljesen elpusztítsa. Ugyanekkor elpusztította az utolsó görög kereskedő várost, Korinthoszt is, s hódításai révén méltán nevezhette magát a világ urának.

4. A római birodalom gazdasági viszonyai.

Róma a Tiberisz partján, de tengeri hajóknak elérhető helyen, három különböző műveltségű nép: az iparos etruszkok, a földművelő latinok és az állattenyésztő umberszabell népek érintkező pontján feküdt, oly helyen, ahonnan a Földközi-tengernek nemcsak a nyugati, de a keleti medencéje felett is uralkodott. E tekintetben csak Karthágó dicsekedhetett hasonlóan kedvező helyzettel. A város alapítása óta földművelő város, amelyben a kereskedőnek még a köztársaság későbbi idejében sincs becsülete.

De nemcsak Róma, hanem Itália egyéb részei sem voltak valami kiválóan alkalmasak a kereskedelemre, mert Itáliának nincsenek jó kikötői s így hajózása nem igen fejlődött; kereskedői görögök és etruszkok voltak. Rómában azonban sok nép érintkezett, ami a város hatalmát növelte és a kiváló politikai érzékű római nemesség ezt a hatalmat fel is használta uralma terjesztésére. Itáliát könnyű volt leigázni és Karthágó bukásával Róma legveszedelmesebb ellenségétől szabadult meg. Most már háborítatlanul terjeszkedhetett a Földközi-tenger mellékén.

A pún és keleti háborúk korában (Kr. e. 266–133.) ura lett Róma a Földközi-tengernek, s midőn politikai hatalmát a keleti államokra kiterjesztette, megismerkedett pénzgazdaságukkal is. Ekkor kerültek piacaira a görög trapézitáknak megfelelő *argentariusok* vagy *menzariusok*, ekkor ismerkedtek meg Kelet fényűzésével és a nagyüzemi rabszolgapolgárlkodással. Az átmenet hirtelen volt, a természetes fejlődésnek meg nem felelő s az egyszerű állapotok után a tőke gyors kifejlődése megmérgezte mind a gazdasági, mind a társadalmi viszonyokat. A kisbirtok és kisipar tönkrement, az elszegényedett nép Rómába tödült, ahol a léhűtők és ingyenélők félelmes arányokban szaporodtak, a nemesek pedig, mint a provinciák kormányzói, vagy mint az állami jövedelmek bérleti hallatlan kapzsisággal szipolyozták ki a provinciák lakóit. A nagyüzem versenye és a tartományokban összeharcsolt gazdagság teljesen megakadályozták Itáliában a gazdasági élet egészséges továbbfejlődését. Róma is csak úgy tartotta el magát provinciáival, mint a keleti államok; még a provinciákból bejövő nyers- és ipari terményeket is a tartományok pénzével cserélte be. A társadalmi bajnak, a nemesség kapzsiságának és szemérmetlen uzsoráskodásának következménye egy századon át (133–31.) tartó irtó polgárháború volt, amelyből azonban megszületett a császárság békés kormányzása. (Kr. e. 31.)

A császárok még tovább terjesztették a birodalom határait és ez az óriási terület egységes gazdasági állammá alakult, amelynek lakószói végre békésen érintkezhetek egymással.

Már *Augustusz* szigorú rendet hozott a közigazgatásba: a provinciák kormányzóit ellenőriztette és államilag fizette, a pénzügyek kezelését pedig elvette az eddigi zsaroló bérlőktől és rendes tisztviselőkre bízta. A pénzverés jogát fenntartotta magának. Az állami szükségletek fedezésére az adó szolgált; kívül nevezetes szerep jutott a vámoknak is. Az egész birodalom egységes vámterület volt, amelyet a külföldtől végésvégig egy vámvonal választott el, ahol az állam tarifákban megállapított átlag 2—3%-os vámot szedett és azon örködött, hogy a kiviteli tilalmakat meg ne szegjék. Itália kitűnő épített utait, amelyek az egész félszigetet behálózták, most a tartományokba is meghosszabbították; csakhamar az egész birodalomra kiterjedt hálózatuk, amely a szárazföldi közlekedést korábban nem ismert virágzásra emelte. Csak most vált lehetségessé a kocsiközlekedés, a gyors hírszolgálat, a nehezebb áruk szállítása s a kényelmesebb utazás. Az állam postát is állított fel; szolgálatában az utak mentén megszállásra és lóváltásra szolgáló őrházak voltak; ezt az állami intézményt nemsokára magánosok is utánózták.

Ez intézményeken kívül a császárok a társadalmi bajok orvoslását is szívükön viselték, de ezen a téren érték el legkevesebb sikert, a teljesen kiveszett középosztály helyébe újat teremteni: ez meglehetősen meddő törekvés maradt. A rabszolga-nagyüzem nyomában a birodalom elnéptelenedett, csak Rómában és más nagy városokban panaszkodtak túlnépesedésről. A népes nagyvárosokkal szemben a vidék majdnem néptelen volt. Amint pedig a császárok békés politikát folytattak, a rabszolga-létszám is csökkenni kezdett, áruk emelkedését vont maga után, s a rabszolgaüzem elbukott. Most már a rabszolga nem volt olcsó munkaerő és az ingó s ingatlan tőke képviselői egyaránt más munkások után láttak. A latifundiumok tulajdonosai bérlőknek: konduktoroknak adták ki földjeiket, amelyeket maguk már megművelni nem tudtak, s a bérlők azután a felszabadított rabszolgák és a proletáriátus szabad elemeiből albérlőket telepítettek oda. *Marcus Aurelius* (161—180) még az állami birtokra is barbár telepéseket hozott, akik azután a földet bérben bírták s az állam iránti kötelezettségeiket adóban rótták le (ezért tributáriusoknak is nevezték őket). Hogy pedig ezt az intézményt állandósítsák, az örökbérlés rendszerét léptették életbe; ez a bérlő és utódait a földhöz kötötte s a röghöz kötött parasztosztályt (*glebae adscripti*) fejlesztette ki.

A császárság békés gazdasági berendezéséből Róma húzta a legnagyobb hasznot, ahol minden út összefutott a *forum romanum*-on. A tartományok összeharácsolt gazdagságával a város keleti pompát fejtett ki. A császárok egyremásra emelték a nagy és pompás középületeket. Itt tartotta udvarát a császár, itt élt a hivatalos és pénzarisztokrácia s itt gyűlt

össze a kitartott ingyenélők tömege. Nem a munka városa volt ez, hanem az ünnepségeké, a pazarló fényűzése. Ipara most sem volt, de ide hozták a provinciák terményeit, s ez élénk kereskedelmet, nagy sürgés-forgást teremtett a város utcáin és piacain. A fórum büszke oszlopcsarnokai, a bazilikák már csak a nagykereskedésnek s a pénzületnek helyei; ezek voltak Róma tőzsdéi.

A termelés munkája nem Rómában, nem is Itáliában, hanem a provinciákban folyt. Ezekben a termelés megmaradt a régi irányban, most is azzal foglalkoztak, amiből a korábbi időben is éltek, az ipar központjai továbbra is megmaradtak a keleti tartományok.

A Krisztus születése után következő harmadik századdal azonban beköszönt a hanyatlás szomorú korszaka: a császárok már nem tudják megvédeni a provinciákat a barbárok betörései ellen, virágzó vidékekre germán törzsek harcosai telepednek; pénz sincs, még a zsoldosok fizetésére sem; a nemesérc külföldre és a birodalom keleti felébe vándorol, amely iparcikkeiért magához vonzotta. A pénzügyi zavarokon ugyan *Diokleciánus* (284–305) és *Nagy Konstantin* (323–337) segíteni akarnak, de reformjaik már nem tudják a birodalmat a lejtőn, amelyre jutott, feltartóztatni. Konstantin óta az adózás céljából a foglalkozásokat kasztszerűen örökletessé teszik és állami ipartelepekkel kísérlék meg a bajok orvoslását, de ezzel a gazdálkodás szabadsága is megszűnik. A 4. században már oly feltűnő a birodalom nyugati felének elszegényedése a gazdaságilag fejlettebb keleti féllel szemben, hogy Diokleciánusszal a császárok is Keletre költöznek. A Nyugat most már gyorsan süllyed, nemcsak gazdasági, hanem politikai tekintetben is, s 476-ban Itáliát is meghódítják a barbárok.

Elbukik a pénzgazdálkodás, amely a régi Babilóniában született meg s a feníciaiak és görögök közvetítésével a római birodalom gazdasági formája lett. A hanyatlás korában már a császároknak meg kell elégedni a terményben beszolgáltatott adóval is, s a kereskedésben is megint mutatkozik a csereüzlet. A pénzgazdálkodással együtt pedig eltűnik a nagyüzem, a fejlett technika s az intenzív gazdálkodás.

II.

A korai középkori terménygazdálkodás.

1. A román-germán kultúrákör.

A római birodalom hanyatlása és nyugati felének megdőlése nemcsak a politikai és műveltségi, hanem a gazdasági viszonyokat is teljesen felforgatta. A germánok csakhamar elárasztották Nyugati Európát, s amidőn Mohamed vallása a kóborló arabokat is egyesítette és politikai tényezővé tette, akkor a Földközi-tenger mentén három kultúrákör fejlődött ki: a nyugateurópai, amelynek román elemeit a germánok frissítették fel, a keletrómai vagy görög, amely a volt birodalomnak roskadozó keleti feléből állott, és az iszlámé, amelyet az arabok hódító fegyvere rohamosan terjesztett el Észak-Afrikában és Észak-Afrikában.

Mikor az Elba és Visztula közéről előtörő germánok új államaikat a római birodalom romjain megalapították, akkor Nyugati Európában közgazdasági tevékenységről, vagy virágzó kereskedelemről szó sem lehet. A gazdasági élet a legszűkebb mederben folyt: termelés és fogyasztás közvetlen kölcsönhatásban állott; mindenki csak saját szükségletének kielégítésére termelt s a házi gazdálkodás ki tudta elégíteni csaknem minden szükségletét. A pénznek értéke nem volt; csak mint az érték kifejezője, de nem mint fizető eszköz szerepelt. A forgalomnak általánosan elfogadott módja jó ideig a csere volt.

A hódítók a meghódított terület egyes részeit megszállták s a szabad foglalás elve alapján vették birtokba. Harcias, szabadságszerető szellemük megvetette a városokat s felettük a síkföldnek adott előnyt. Letelepedésük többnyire rendezetlen, ún. csoportfalvakban történt (csak a szlávoknak voltak rendezett falvaik), néhol meg, különösen kelta hatás alatt, szétszórta, egyedül álló udvarokban telepedtek meg. A magánbirtokot még nem ismerték s a földet törzsekben, vagy községekként művelték.

E kor jellemző gazdasági alakja a községek földközössége. A községhez tartozó földet annyi részre osztották fel, ahány telek, illetve család volt a faluban. A paraszt nem egy darabban kapta birtokát, hanem mindenki a község területének fekvés- és a föld minősége szerint beosztott parcelláinak mindegyikében kapott egy-egy darabot. A beosztás pedig időnként sorsolás útján történt. Az ilyen birtokot a hozzátartozó portával, szolgalmakkal, mint út- és vízhasználattal s a községi közös erdő, legelő, tó stb. használatával együtt nevezték nyilas jószágoknak.

Ebből a kommunisztikus birtoklásból fejlődött ki a magánbirtok, amikor az örökösödés elve győzött. Ugyanekkor fejlődtek ki a birtoklásban a különbségek, a nyilas jószág felosztása, vagy egyesítése révén. A birtokkülönbség kifejlődésének másik módja a még el nem foglalt területek irtása volt. Az irtott területet égetéssel tették a megművelésre alkalmassá és az irtók között új nyilas jószágokra osztották fel. Ez volt az új telepések birtokszerző módja is.

Nagy jelentősége volt ennek a rendszernek a háromnyomású gabonagazdálkodás meghonosodásával. Eleinte folytonos vetéssel használták ki a földet és elerőtlenedésekor más területeket műveltek meg. Majd divatba jött az ugarolás, mígnem a 7. vagy 8. század folyamán a háromnyomású gabonagazdálkodás honosodott meg. A földet először téli vetésre, a második évben nyárra használták fel s a harmadikban parlagon hagyták. Minthogy a tulajdonosok csak szomszédjaik földjein keresztül juthattak nyilaikhoz, az egyes nyilparcellákon a falu összes lakosai ugyanazt a veteményt vetették, hogy így egymás vetésében kárt ne tegyenek. A legelterjedtebb a zab-, a búza- és a rozstermelés volt.

A gazdasági életnek ez az agrárius szervezete fennmaradt a *Karolingok* idejéig (751–987), amikor a szociális átalakulással karöltve nagy változások állottak be. A Karolingok nagy birodalmuk fokozott katonai igényeit kielégítendő, nemcsak a királyi hivatalok örökössé válását nem akadályozták meg, hanem vitézeiket még kiterjedt földterületekkel is megajándékozták, hogy a költséges lovasszolgálat terheit elviselhessék. A nagybirtokos nemesi osztállyal szemben a frankok régi közmondásszerű egyenlősége megszűnt. A harci-zajtól visszhangzott időkben a parasztgazda már nem védhette meg magát a hatalmaskodó nagyok ellen s inkább oltalmukat kereste. Felajánlotta nekik birtokát, s azt tőlük hűbérként

kapta vissza. Így fejlődött ki a hűbérrendszer, amellyel az állami összetartozás teljes hanyatlásnak indult. A nagy hűbéreseket kivonták birtokukat a királyi hatalom, saját hűbéreseiket a királyi jurisdikciónak alávetették.

Az új rendszer leginkább a szabad parasztságot sújtotta, amelynek helyzete a nemesség kiválása után lényegesen rosszabbodott. A legkülönbözőbb viszonyok fejlődtek ki úr és jobbágy között. A jobbágy a röghöz volt kötve s vele urát is cserélte. A föld jogilag csak a nemes ember tulajdona lehetett, a paraszt csak haszonra élvezte s ennek fejében adóval, bérrel (terrágium), sőt munkával is tartozott földesurának. Az adó, a paraszt termésének megállapított hányada, rendszeresen terményben volt beszolgáltatandó. A munkát pedig az úr arra használta fel, hogy a saját gazdálkodására visszatartott birtokrészt munkáltassa meg. A földesúr a hűbéri sorozat bármelyik fokán ugyanis két részre osztotta birtokát: a nagyobbat hűbéresei kapták, a kisebbet saját kezelésbe fogta. Ha ez a terület igen nagy volt, egyes részei majorságok körül csoportosultak s a földesúr, — akár a király is, — kíséretével majorról majorra ment birtokai terményeinek felemésztésére.

Ha a parasztságot helyzete rosszabbodott is, az új rendszer mégis a gazdálkodásnak már magasabb formája volt, amely valamelyes ipart is lehetővé tett. A nagybirtok igényei a tulajdonossal szemben is nagyobbak voltak. Szükség volt malomra, sütőkemencére, mészégetőre, sörfőzőre stb. Mindezeket a földesúr állította fel, de csekély díjért alattvalóinak is rendelkezésére bocsátotta. Más iparágak közvetlenül az úr udvarában fejlődtek. Az egy iparágat űző jobbagyokat egy mester vezetése alatt külön célra szolgáló műhelybe gyűjtötték; készítményeik a nagybirtok szükségleteit is sokszor messze felülmúlták s a fölösleget áruba lehetett bocsátani. Innen indult ki tehát a kereskedelem is: a királyi udvarok és földesúri majorságok köréből, ahonnan azonban nemsokára a nagy egyházi székhelyekre vándorolt át, ahol az ünnepi sokadalom nagyon megkönnyítette a termények kicserélését.

2. A keletrómai és az arab kultúrakör.

Míg Nyugati Európában a legkezdetlegesebb csirából a gazdasági életnek egészen új fejlődő folyamata indult meg, a másik két kultúrakör alapjai: a régi keleti műveltség és annak magas gazdasági élete voltak.

Valamivel a nyugateurópai nagy népvándorlás (4–6. század) után, a 7. század kezdetén a régi Kelet is hasonló megújuláson ment keresztül. A mozgalom az araboktól indult ki, akik eddig a történelemben nem szerepeltek, de most hirtelen erő kifejtéssel nagy világbirodalmat alapítottak. A kereskedelemben az arab ugyan már előbb is szerepelt mint a puszták szabad beduinja és a partmenti termékeny területek városalakója, de ezt a két gyűlölködő elemet összekapcsolni s politikai tényezővé tenni csak Mohamed (576–632) vallási újításának sikerült. Tanítása, az iszlám, a hitért való harcban egyesítette követőit s a vallásos fanatizmus az arabok fegyvereit Szíriában (636–637), a régi Mezopotámiában, Perzsiában (642), Egyiptomban (640) Afrika északi partjai mentén, sőt a Pirene-félszigeten (711) is győzelemre vitte, s a próféta utódai, a kalifák, hatalmas, három világ-részre szóló birodalom urává lettek.

Az a kultúra, amely az ő révükön terjedt el, nem volt tisztán arab; az arabok tulajdonképpen csak a vallást adták hozzá s a kultúra egyéb ágai a szíriai, mezopotámiai, perzsa és berber műveltségből fakadtak. Innen vette át a még nem rég nomád arab a

gazdasági élet magasabb formáit is. Eredetileg a kalifátus nem volt jó hatással a gazdasági életre, — a hódítások idejében nem is lehetett, — de a birodalom gyors kiterjesztése után csakhamar bekövetkezett a békésebb politikai irányzat, s ekkor az iszlám vallásos tanai élénkitően hatottak a gazdálkodásra.

A mohamedánoknak szent könyvük, a kórán, kötelességükre tette, hogy valamely kézművességgel foglalkozzanak; prófétájuk maga is kereskedő volt. A vallás egyik jellemző vonása, — amely még a régi kultúrából származott, — a zárandoklás volt; az igazhívőnek legalább egyszer el kellett zárandokolnia Mekkába, a szent kőhöz. A zárandoklások pedig egyszersmind nagy kereskedelmi utazások voltak, amikor a zárandokok országuk iparcikkait végigkínálták az útjukba eső városok lakóinak. A legnagyobb vásár természetesen M e k k á b a n volt, ahova az árúk a szélrózsa minden irányából összegyűltek.

A kereskedelem volt a gazdasági ágak közül az, amely leghamarabb lábra kapott s amelynek felvirágoztatásában maguknak az araboknak legnagyobb részük volt. De a kereskedelmen kívül igen nagy jelentősége volt az arab kultúrában a földművelésnek is, amely a mai Spanyolországtól Perzsiáig mindenütt virágzott és sok pusztaságot kalászos rónává vagy üde kertté varázsolt át. Különösen az öntözés, csatornázás terén tűntek ki az arabok s a mezőgazdaságot mindenütt intenzíven üzték.

Az ipart a próféta hirdette egyszerűség nem mozdította elő; de az egyszerűség elve csakhamar ki is veszett. D a m a s z k u s z b a n, a kalifák új székhelyén (661—750), a szíriai fényűzés közepette csakhamar megfeledkeztek róla és, mikor a kalifátust innen B a g d a d b a (750), a régi Babilón közelébe helyezték át, még pompaszeretőbb vidékre jutottak. A szíriaiak és perzsák nem is tudtak az új vallás felvétele után régi kényelmükről és fényűzésükről lemondani s virágzó iparuk fejlett kézművességei az arabok révén nemsokára a birodalom nyugati felében is meghonosodtak.

A kereskedelemre a legnevezetesebb Kelet meghódítása volt, mert ezen a réven Kelet gazdagságának, India és Kína árúinak minden útja az arabok kezébe került. Indiával, különösen a nyugati partvidékkel igen sűrű az érintkezés; Kína árút eleinte Ceylonban cserélték ki, de nemsokára maguk az arabok keresik fel a kínai kikötőket s — ép úgy mint Indiában — kieszközlük, hogy kereskedőiknek külön igazságszolgáltatásuk legyen. Csak a 875-i felkelés óta, amikor a felkelők az araboknak sok kárt okoztak, lesz a kínai és arab kereskedő találkozóhelye K a l a h, a malakkai félszigeten. A tengeri úton kívül az arabok szárazföldi összeköttetést is tartottak e két nevezetes országgal és karavánjaik azonkívül eljártak a Kaspi- és Ural-tó vidékére, a mai Déli-Oroszországba és Szudánba is.

Noha h a j ó k törékeny, sekély járatú, folyóvizeknek szánt kis bárkák voltak, mégis három tengeren hajóztak. A Perzsa-öbölből indult ki a kínai és indiai kereskedelem, a Vörös-tengerből Arábiáé és Afrika keleti partvidékeé. A harmadik tengeren, a Földközín azonban csak rövid ideig (9—11. század) hajóztak; eleinte a keresztények ellenséges indulata akadályozta őket, a kereszteshadjáratok idejében meg már megint kiszorították őket az olasz hajósok.

Európára különösen a Pirenéi-félszigeten székelő kordovai kalifátus (929 óta) és szicíliai telepeik révén gyakoroltak nagy hatást. Kereskedelmi és hajózó műszavaink javarésze tőlük származik s az európaiak az általuk művelt tudományágakat: a földleírás, a csillagászat, a matematika, a fizika, a kémia és az orvostudomány terén is sokat tanultak tőlük, még számrendszerünket is az araboktól vettük át.

A kiélt keletrómai vagy görög birodalom hanyatló gazdasága frisseségre nem vetekedhetett az arabokéval. Csak régi fényének, a történeti multnak s a keleti tartományok virágzó iparának köszönhetette, hogy számottevő tényező volt; hogy nem került a nyugati birodalom sorsára, attól jóformán csak fekvése mentette meg, mert nem esett bele a népvándorlás útjába. Pénzügyekben már korábban is kedvezőbb helyzetben volt, mint a nyugati birodalom; most aranypénze, a bizáncius uralkodó pénzzé lett a Nyugaton és Keleten egyaránt. Ipara azonban hanyatlott; azok után a rendszabályok után, amelyeket Nagy Konstantin életbe léptetett, a gazdaságnak ez az ága is meg volt fosztva szabadságától. A nagy császári gyárak elnyomták a magánvállalkozást; még a legfontosabb iparágat, a selyemszövést is ez ölte meg. Csak Szíriában és Egyiptomban virágzott az ipar, de amint az arabok hódító útjukra indultak, a császárok elvesztették ezeket a birtokaikat s csak a Taurustól tudták megvédeni ázsiai tartományaikat. A kereskedelemnek ugyan egész Európában legnevezetesebb középpontja Konstantinápoly volt s lakócai büszkéek is voltak arra, hogy az Aranyszarvban a legkülönbözőbb nemzetek hajói kötöttek ki s hogy piacaikon az idegenek nagy tömege hemzsegett, de itt sem tudták magukat megvédeni, kereskedelmük passzívva lett s hasznát idegenek: szíriaiak, zsidók, az orosz pusztaságok lakócai, a névleges fennhatóságaik alatt levő itáliai városok: Amalfi és Velence polgárai s a 8. századtól kezdve különösen az arabok rakták zsebre. A görögök csak a kereteket szolgáltatták ahhoz a virágzó kereskedelemhez, amely idegeneket gazdagított.

III.

A középkori városi gazdálkodás.

1. A városi gazdálkodás kialakulása.

A nyugateurópai gazdasági élet fejlődésében újabb fordulat csak a 11. században a városi gazdálkodás kifejlődésével állott be. A nagybirtok, amely az előző századok gazdasági haladását irányította, belső bajokkal kezdett küzdeni s a továbbfejlődésre nem volt alkalmas.

A nagybirtok különböző nemei közül az egyházi felelt meg leginkább hivatásának. Szerepe a gazdaság terén valóban irányító volt; az egyház szoktatta a barbár települőket intenzívebb gazdálkodásra; különösen némely papirend, leginkább a ciszterci, szerzett magának érdemeket a nép gazdasági kiképzése és telepítése körül. A nagybirtokok fejében, ami az egyház tulajdonában volt, óriási szolgálatokat is teljesített: a lelki ügyekről, a nevelés-, szegény- és betegápoló ügyről gondoskodott. E fontos közügyek ellátása

tette áldásossá az egyház működését, ez adta meg gazdálkodásának jelentőségét, ez sodorta egyszersmind válságba az egyházi nagybirtokot.

Az állam, illetve a fejedelmek nem viselték annyira szívükön a közügyet. Állami és fejedelmi gazdálkodás különben még egy azokban az időkben, s a fejedelem jövedelmének javarészét óriási kiterjedésű uradalmi szolgálatjára a lovasszolgálat meghonosodásával azonban a fejedelem hadseregének jobb felszerelése végett uradalmainak egy részét kénytelen eladományozni; a fejedelmi jövedelem tehát megfogy s ezzel a központi hatalom is hanyatlásnak indul. A középkor végén a puszkaporos fegyverek és a zsoldos seregek megjelenése idejében azonban már a regáliák sem juttattak elegendő jövedelmet a kincstárba s a fejedelmeknek országos adókat kellett kivetniük, amelyekre nézve azonban kénytelenek voltak elismerni alattvalóik megajánló jogát.

Miközben a nemesség ily módon hatalomhoz jutott, maga is súlyos gazdasági válságba került: a keresztes háborúk idejében megismerkedett Kelet fényűzésével és, mint egykor a rómaiak, majd az arabok, most a keresztény lovagok sem tudtak ellentállani a fényűzés csábításának. A fényűzés cikkeit azonban csak pénzért lehetett kapni, amivel a terménygazdaságot űző nemes csak ritkán rendelkezett. Pénzzavarában rászorult a polgárosztályra, mert csak a város falain belül űztek pénzgazdálkodást. A viszonyok rákényszerítették, hogy az eddigi gazdasági rendszerrel szakítva, nagybirtokát saját kezelésébe vegye s a nagyban való gazdálkodással mentől intenzívebben kihasználja. Hiszen a városi vásárokon a nagybirtok terményeit is értékesíteni tudták.

A nemesség helyzetétől függött a parasztság, a jobbágyosztály helyzete is amelyben országonként, sőt vidékenként is nagy különbségek voltak. A paraszt különben arra törekedett, hogy terheesebb szolgálatait pénzen válthassa meg, ami eleinte az urak szükségletének is megfelelt. A nemesi nagyüzem meghonosodásával azonban a földesúr mentől olcsóbb munkaerőre törekedett és jobbágyaira mind több munkakötelezettséget rótt, sőt a községi közös birtokokat (erdő, legelő, vizek) is saját tulajdonának tekintette. A jobbágyok helyzete így már a 14. század második felében oly sanyarú volt, hogy a parasztlázadások egymást érték. Ennek dacára a jobbágyok intézménye a legtöbb országban a 18. századig fennmaradt. Csak Angolországban szorította ki a jobbágyi intézményt a szabad bérleti rendszer (yeomanry). A nemesség és parasztság küzdelmének sarkalospontja volt a jobbágy szabad költözködésének joga; az urak akadályozták a szabad költözködést, a jobbágyok viszont élve jogukkal, a városok felé tódultak, amelynek levegője, — a közmondás szerint, — szabadságot lehel.

A késői középkor nagy szociális és gazdasági válságát csak a városok kerültek ki. Ezt a válságot különben az ő fellendülésük nemcsak siettette, hanem jórészen fel is idézte; a középkor gazdasági életét a városok irányították s legjelentékenyebb tényezői ők voltak. Fellendülésüket a vásárnak köszönhették. A korai középkor germán barbárjai a városi szervezetet nem ismerték s a régi római városokat is agrárius gazdasági szervezetükbe illesztették. A nagybirtok kifejlődése s ezzel együtt a vásártartásnak joga azonban a városokat nemsokára kiemelte környezetükből; közigazgatási szempontból bizonyos önállóságra, gazdasági szempontból a fejlődés magasabb fokára jutottak. A régi római városok, ahol a barbárok nagy pusztításainak ellenére is még szép számú lakosság volt, a kultúrának magasabb fokán maradtak, (legalább a síkföld gyér lakosságú csoportjaival szemben).

Már ezért is alkalmasak voltak arra, hogy a vásárokat itt tartsák meg. Ily helyeken voltak a legnagyobb egyházak is s az ünnepnapok a lakosok alkalmával az odatóduló falusi nép bőséges vevőközönséget biztosított a

város kereskedőinek. A római városokat a vásár csak feltámasztotta, ahol azonban római városok nem voltak, a fejlődés folyamata bonyolultabb és lassúbb volt. A város megalakulását itt is a vásár mozdítja elő, amely különösen oly helyeken fejlődik ki, ahol a nagybirtokosok iparosait műhelyben gyűjtötték össze, így: fejedelmi vagy egyházi székhelyek, később várak szomszédságában. Amikor pedig az uralkodók és földesurak a városok gazdasági előnyeit megismerték, amint tudatára jöttek annak a nagy haszonnak, amely belőlük adók, vámok révén a földesúri hatóságra hárult, maguk is rajta voltak, hogy vásárjog adományozásával helységeiket városokká emeljék, sőt megkezdődtek a városalapítások is.

Bármily csirából is keletkezett tehát a város, gazdasági jelentőségét, amelyből közjogi állása is fejlődött, kizáróan a vásárnak köszönte. A gazdasági fellendülés politikai erőt is adott a lakosságnak s már a legrégebb korszakban találkozunk a polgárok különböző érdekcsoportjainak szövetségeivel (*gilde*). Ezek oda törekszenek, hogy ügyeiket maguk intézzék, emiatt a város közönsége és a földesúri hatóság közt már korán összeütközések támadtak. A királyi városok, Németországban a birodalmiak, könnyen érik el céljukat, de általában a földesúri hatóság nem szívesen látta a függetlenségi törekvéseket. A földesúri fensőbbség nem is szűnt meg s az itáliai városokon és néhány más városon kívül mindenütt fennmaradt, de a földesúr befolyását mind szűkebbre korlátozták és a földesúri jogok egy részét különböző fizetségekkel lassanként kisajátították.

A városok kormányzata így egészen a tanács hatáskörébe jutott; ez vált közigazgatási, gazdasági és igazságszolgáltató hatalommá. A város maga határozta meg, hogy mily árúkat bocsát be falai közé, mikor tartja vásárait, milyen vámokat szed, és lakócai felett önalkotta törvényei szerint bíraskodott. Ahány város, annyiféle különbség a szervezetben; befolyásolták azt a szociális viszonyok is. Sok helyütt a nemesség, látva a városi lakosság gyors fellendülését, szintén a városokba költözött s maga ragadta kezébe a vezetést. Így volt ez Itáliában, ahol a városok maguk kényszerítették a nemességet, hogy vétesse fel magát a polgárosztályba, már azért is, hogy saját bíróságuk elé állíthassák őket. Másutt, mint Flandriában, kisajátították városi birtokaikat és kiszorították őket a városból. Magukban a városokban is fejlődött egy előkelő nemesség: a *patricius* osztály, amely a vagyonosabb kereskedő családokból származott, a vezetést magához ragadta s a kormányzást többnyire arisztokratikus alapokra vetette. Velük szemben az iparososztály elnyomott, a községi kormányzatban részt nem vehet, sőt társadalmi tekintetben is a lenézettek osztálya. A céhek szervezkedése után az iparososztály a céhek bástyáiból meg is indította a küzdelmet a patriciusok ellen; e küzdelmek a 13—14. században majdnem minden város nyugalmát felkavarták s különösen Itáliában voltak elkeseredettek. Sok helyt az arisztokratikus patricius uralmat erősítették meg, de még ott is, ahol a céhek győzedelmeskedtek, a változás sokszor csak abban állott, hogy a hatalom más családok kezébe került s a patriciusok helyét az előkelő céhmesterek családjai foglalták el.

2. Ipar és kereskedelem.

A városi gazdálkodás a vevőközönség, a fogyasztók érdekeit védte; politikája a középosztályt szolgálta. Tisztességes megélhetést akart biztosítani mindenkinek anélkül, hogy a polgárok nagy vagyonra tegyenek szert. Ez az elv szabályozta mind kereskedelmi, mind ipari életüket s a városi gazdálkodás idejében a polgárság meglehetősen egyszerű viszonyok közt is jó módon élt. Azt azonban nem lehetett megakadályozni, hogy a pénzgazdálkodás révén néhol nagy tőkék ne halmozódjanak fel.

A fejedelmek különböző jogokat adományoztak városaiknak, hogy a nagyban való kereskedés árúit (keleti fűszer, posztó, vászon, fémárú) mentől kedvezőbb feltételek közt vásárolhassák, sőt hogy esetleg ez árúk közvetítéséből hasznot is húzhasanak. Nagyobbrészt az árúmegállító, átrakodó jognak és az útkényszernek köszönhatték fellendülésüket. Az idegen kereskedőnek az olyan városban, amelynek árúmegállító joga volt, árúit ki kellett rakni és meghatározott időn át a város polgárainak eladásra kínálni, máshol nem is vihette őket tovább, hanem egész rakományát ott kellett eladnia s az illető város polgárai adták portékáját tovább. Hasonlóképp a városbeliek jövedelmét volt hivatva előmozdítani az átrakodó jog is, amely a polgárságnak azt az előnyt biztosította, hogy az idegen árút csak az ő közlekedő eszközein: kocsijain, hajóin volt szabad tovább szállítani. Hogy pedig a kereskedő e neki nem kedvező kényszerintézkedések alól ki ne bújhassék, többnyire az útkényszert is kimondották. Ennek értelmében bizonyos vidékeken a kereskedők csak meghatározott, a városon át vezető úton közlekedhettek; ennek az útnak a mentén állította fel vámját a fejedelem is, aki így saját érdekében csak ezt az egy utat gondozta.

Az ily intézkedések a város lakossága érdekében történtek. Hasonló célja volt a védővámoknak; ezekkel az oly árúk behozatalát akadályozták meg, amelyeket a város kellő mennyiségben termelt; sokszor a beviteli tilalom révén teljesen ki is zárták az ilyeneket. Ezzel szemben viszont arra törekedtek, hogy amennyiben valamelyik termelő ágban nagy fölösleg mutatkozott, az illető árúknak más városokban mentől több piacot nyissanak s esetleg vámmentes bemenetelt is biztosítsanak. Az idegen verseny kizárására irányuló intézkedések azonban a kereskedelemnek nagy akadályai voltak. Különösen akadály volt az, hogy minden városnak önálló vámterülete volt; de ezen kívül országos és fejedelmi vámok is zaklatták a kereskedőt. Minden vámsorompónál más-más vámmentesek és beviteli tilalmak voltak érvényben. A vámmentesek többnyire csak egy-két város kiváltságai voltak. Hogy mily bénító volt a kereskedelemre a sok vámvonal, arra jellemzők a rajnamelléki viszonyok; itt 64 vámvonal állta a kereskedő útját és emellett Strassburg, Speyer, Worms, Mainz, Köln és Dortrecht városoknak árúmegállító joga is volt.

A vásárokon a városi hatóság a fogyasztó érdekében megvizsgálta az árúk minőségét, máskor maximális tarifákkal árát is meghatározta. Az ellenőrzés könnyítésére sok város árúházat vagy raktárt építtetett és kényszerítette a kereskedőt, hogy azokban áruljon. A jó mérték megtartása végett kötelező volt a városi mérték használása és a raktározásáért s mérlegelésért a kereskedő csekély díjat fizetett. Megakadályozták a vidéki árúknak a kapuk előtt való összevásárlását is, hogy az árakat mesterségesen fel ne verjék.

Hasonlóképpen a fogyasztó érdekeit védte az ipar akkori szervezete: a céhrendszer. A céhek keletkezése a 11. századba nyúlik vissza; s az iparosok különböző szövetségeiből fejlődött, mígnem a későbbi korban minden iparág mesteremberei külön céhet alkottak. A céhet szabályzata kötötte, amelyet a városi tanács erősített meg. A város a munkára is felügyelt; az iparosnak az ellenőrzés kedvéért sok helyt az ablaknál vagy a ház előtt kellett dolgoztatnia és árúit hivatalból megvizsgálták. De a céhszervezet az iparosok érdekeit is megvédte. A céh kényszerszervezet lett, amelyben az iparos nem gazdagodhatott meg ugyan, amely azonban belső és külső verseny ellen védte. A városban a céhköteléken kívül mesterséget űzni nem lehetett (céhkényszer). Sok helyütt a rendszer virágzásának idejében a céhmesterek számát korlátozták (*numerus clausus*). Hogy pedig a céh tagjai egyenlő körülmények közt versenyezzenek s a tisztességtelen versenyt kizárják, a céh meghatározta, hogy a mester hány legénnyel dolgozhatik, felügyelt a munka és anyag minőségére és az ár nagyságára, sok helyt még a nyers anyagot is egyenlő feltételek közt szerezte be az összes mesterek részére. Így az ipar kisipar maradt s megelégedett a rendelésre való dolgozással. Ahol azonban országos vásárokat és sokadalmakat tartottak, ott meg kellett küzdeni a külső versennyel; azokban a városokban, amelyeknek árúmegállító joga volt, egyes iparágak egyáltalában nem is fejlődhettek ki.

Ezzel a rendszerrel megakadályozták a tőkegyűjtő gazdálkodás kifejlődését. A termelő rendesen maga adta el árúját a fogyasztónak: a kereskedő a kereskedelmet akadályozó intézkedések közt szintén nem tehetett szert nagy vagyponra. A kereskedelem a középkoron keresztül is karavánkereskedelem maradt s jó ideig a házalás színvonalán is alig tudott felülemelkedni. A kirakatot egyáltalán nem ismerték, sok helyt bizonyos árúkat csak közös árúházakban lehetett eladni. Idegenbe maga a kereskedő vitte vagy családja valamely tagjával vitette árúit.

A nagyipar és nagykereskedelem kifejlődését csak egyes, a kisipar körében nem készíthető árúk mozdították elő. A legnevezetesebb volt a posztógyártás. A takácsok, posztónyírók, kékfestők szervezete meghaladta a kisipar korlátait; vállalkozók látták el munkával és nyersanyaggal a házaikban vagy a közös műhelyekben dolgozó iparosokat. Hasonlón fejezt a fémipar, ahol a tőkegyűjtő szervezést a bányászat nehézségei tették szükségessé.

Leggyorsabban a tengeren fejlődött a nagyban való kereskedelem. A szárazföldön a rossz utak és a rablólovagok akadályozták, a vámok és a fejedelmek által a kereskedőkre rákényszerített fegyveres kíséret drágították meg a kereskedést. A nagyban való kereskedelem itt az országos vásárokon és a nemzetközi fogyasztást szolgáló sokadalmakon folyt le. E téren Franciaország és Flandria járt elől. Különösen a

Champagne¹ volt híres; itt Troyes és Provins² évenként két, Bar-sur-Aube és Lagny-sur-Marne³ évenként egy hathetes sokadalmat tartott, melyeken Európa minden népe megfordult. Minthogy az egyik sokadalom akkor kezdődött, amikor a másik végződött, e kis területen majdnem egész éven át együtt lehetett találni Európa kereskedőit. Csak a 14. század közepén vették át e városoktól a vezetést a flandriaiak.

3. A levantei és hanzakereskedelem.

A tengeren hasonlíthatatlanul nagyobb arányokban fejlődött a kereskedelem, mint a szárazföldön. A kereskedők itt nem voltak kitéve egyes apró területek, városok és fejedelmek zaklatásának, nem alkalmatlankodott nekik százféle kényszerrendszabály és adóvonal, legfeljebb a kalózokkal kellett megküzdeniük. Az óceánra még nem merészkedtek ki, hanem Európa beltengerein: a Földközi-, Fekete-, Keleti- és Északi-tengeren élénk közlekedés folyt, amely a partmenti kereskedő városokat nemcsak vagyonhoz, de hatalomhoz is juttatta.

A Földközi-tengeren az a vidék, amely a kereskedőt leginkább vonzotta, a keleti partvidék, a Levante, volt: Konstantinápolynak még mindig híres piaca, a Fekete-tenger, Szíria és Egyiptom partjai, ahol Kelet karavánútjai végződtek. És minthogy a görög birodalom egyre hanyatlott, a Pirénei-félsziget lakói a mórok ellen folytatott küzdelemmel voltak elfoglalva, a déli partszegély mohamedánjaitól pedig a keresztények idegenkedtek, ez a kereskedelem csaknem egészen az olasz városok kezébe jutott. Amalfi és Velence voltak az elsők, amelyek eredményesen küzdöttek meg a szaracén tengeri rablókkal és akiket a keleti császárok mint névleges alattvalóikat Konstantinápolyban és birodalmuk egyéb helyein már a 9. század folyamán kereskedelmi kiváltságokban részesítettek, nekik külön területeket adtak és külön templomokat építettek. Hajósaik már a 10. században felkeresték a szíriai partokat, Kairót és Alexandriát is. Amalfi ugyan a 11. században hanyatlásnak indult, de Velence megszabadulva versenytársaitól, annál inkább fellendült, különösen amióta a normannok ellen való harcokban a görög császárokat segítette és ezért Komnenosz Elektől (1081—1118.) az összes kikötőkben vámmentességet kapott.

Még inkább fellendült a levantei kereskedelem a keresztes hadjáratok idején. A keresztények ekkor meghódították a szíriai partokat s az olasz városoknak, amelyek őket hajóhadukkal támogatták, az új keresztény fejedelemségekben, különösen a partmenti városokban nevezetes kereskedelmi kiváltságokat adtak. A Szentföld elfoglalása után sikerült a Földközi-tengerről az arabok hajóit is kiszorítani, aminek következtében kizáróan az olasz városok ragadták magukhoz az egész levantei kereskedelmet.

¹ Olv.: *sámpány*. — ² Olv.: *troá és proven*. — ³ Olv.: *bárszűrőb és lányiszürmárn*.

Nagy hatalmuk s a Konstantinápolyban élvezett kiváltságok azonban felkeltették ellenük a görögök gyűlöletét, 1171-ben *Mánuel* császár elfogatta az összes ottani velenceieket és elkobozta árúikat; később ugyan kénytelen volt velük kibékülni és nekik kárpótlást fizetni, de már 1182-ben az olasz kereskedők borzasztó mérszárlás áldozataivá lettek. Végre *III. Elek* nyomasztó uralma ellen a velenceiek cselhez folyamodtak s a negyedik keresztes hadjárat vitézeit a Szentföld helyett Konstantinápoly alá vitték, amelyet azok el is foglaltak. A latinellenes görög császárság helyén a nyugateurópai latinok új államot, a latin császárságot alapították, s a velenceiek Konstantinápoly és a császárság területének és Konstantinápoly vámjövédelmének háromnyolcad részét maguknak foglalták le. A latin császárság korában (1204—1261.) terjesztette ki Velence hatalmát a Fekete-tengerre is, ahol a Krim-félszigeten Tana és Kaffa, a középázsiai és kínai karavánutak végpontjai voltak a kereskedelem főhelyei.

Ebben az időben azonban Velencének már új vetélytársai akadtak: Píza és Genova, amelyek amióta 1017-ben a szaracénok kalózhatalmát megtörték és őket Sziciliából kiűzték, a Földközi-tenger nyugati medencéjében nagy hatalomra tettek szert. Nemsokára a Levantében is feltűnnek. Itt Velence kereskedelme akadályozta sikerüket s a Konstantinápolyból kiszorított genovaiak, hogy a velenceiekkel megbírkózhassanak, a Niceában székelő görög császárokat támogatták. Paleologosz VIII. Mihály Genova támogatásának köszönhette, hogy 1261-ben a latin császárságnak véget vetve Konstantinápolyt visszafoglalhatta. Mihály hálás is volt a neki tett szolgálatokért s a genovaiaknak adta Galata külvárost. A genovaiakkal szemben a velenceiek kiszorultak a császárvárosból, a Fekete-tengeren azonban a genovaiak mellett is megtartották régi összeköttetéseiket és birtokaikat. A két város közt a gyűlölködés azonban tovább is fennmaradt, mert amióta 1284-ben Genova Pízát leigázta, ez a két város versengett a főhatalomért. 1381-ben Velence győzelme következtében Genova is második helyre szorult, és kénytelen volt a nyugati kereskedelemmel megelégedni.

De ugyanekkor Velencét is súlyos csapások érik Keleten: a Ming-dinasztia trónrajutása (1368.) óta megszakadt az összeköttetés Kínával, a Levante partjai pedig lassanként török kézre kerültek; 1453-ban maga Konstantinápoly is elesett és Velence csak néhány görög szigetet tudott megtartani. A törökök előnyomulása a kereskedelemre káros volt; a Kelettel való összeköttetésnek gátat vetett, s ha Velence mégis fenn tudta tartani a kereskedelmi összeköttetést, ezt csak makacs küzdelmek és pénzen megvásárolt jogok árán tehette.

A fent említett városok voltak azok, amelyek Kelet drágaságait és fűszereit Európába hozták s evvel szemben Európa iparcikkeit kivitték. Velence tulajdonképpen egész hatalmát átmeneti kereskedelmének köszönhette. Állami hajói, — mert csak állami hajón lehetett kereskedni, — hadi gályák fedezete alatt meghatározott időben indultak s minden árút továbbszállítása előtt Velencébe hoztak elvámolásra. Innen jutottak az árúk főképp szárazföldi úton Németországba, s a német kereskedőknek Velence külön házat is építtetett: a *Fondaco*

dei Tedeschi-t. A német kereskedő köteles volt áruit ide szállíttatni és itt elvámoltatni, maga oda szállani. Hogy pedig a tranzito-kereskedelem hasznát a velenceiek rakhassák zsebre, a német kereskedő csak német árukat hozhatott, azt csak üzerek közbejöttével csak velenceieknek adhatta el, a bevitt árut vissza nem vihette, s az eladott árú értékét csak árúban és nem pénzben vihette ki.

Amióta (1317.) rendes tengeri összeköttetés létesült Európa északi részeivel, nevezetesen Brüggevel, Velence hajói oda is eljártak, de legsűrűbben ezen az úton mégis főképp Genova hajói közlekedtek. Milánó pedig a Németország felé folyó élénk szárazföldi kereskedelemnek köszönhette virágzását. Felvette ugyan a versenyt Keleten az olaszokkal némely nem olasz város is, de ezek közül csak Marseille, Narbonne és Barcellona tettek szert valamelyes jelentőségre.

Míg a Földközi-tenger felett az olasz városok uralkodtak, északon a német városoknak műveltségi és gazdasági fölénye és az északi népek elmaradottsága a németeknek biztosította a kereskedelmi uralmat. Itt a németek ugyan csak a 12. században szálltak a tengerre, de az északi államokban még akkor is olyan társadalmi és gazdasági viszonyokat találtak, amelyek közt Közép-Európának csak nyers terményeket adhattak, ipari szükségleteiket pedig maguk sem tudták előállítani.

A legmagasabb fokon Angolország állott, ahol már a 11. században franciák, flámok és olaszok is közlekedtek, s ahová a 12. században a rajnamenti városok is eljutottak. Angolországnak becses és keresett árúja volt a gyapjú, amelyet a flandriai és rajnamenti takácsok kerestek és finom szövetekké dolgoztak fel. A sok idegen kereskedő a 12. és 13. században szabadságleveleket szerzett, majd szövetségeket alakított, amelyek között a legnevezetesebbek Londonban a flandriai és a kölni hanza.

Még kedvezőbb volt a németek helyzete a skandináviai államokban és északkeleten, ahol a városi élet is még csak csirájában volt. A Keleti-tengernek csak déli partvidéke volt kulturális terület, az, amelyet a németek, a gvellék, különösen Oroszlán Henrik és a német lovagrend vezetése alatt gyarmatosítottak és germanizáltak. A császárok ugyan nagyon elhanyagolták ezt a vidéket, de a városok egymást támogatva, egymással szövetkezve csakhamar befészkeltek magukat a Keleti-tenger vidékének minden nevezetesebb helyére. Vezetőjük Lübeck volt, amely mint birodalmi város szabadon cselekedhetett, s amelyet földrajzi helyzete is a többi város fölé emelt, mert innen rövid szárazföldi úton át lehetett szállítani az árukat az Északi-tenger legfontosabb tengeri kikötőjébe: Hamburgba.

A keletkező svéd városok, élükön a Gothland-szigetén fekvő Wisbyvel csakhamar német kereskedőkkel teltek meg, akik már a 13. században szabadon kereskedhettek az országban és a vámok alól is fel voltak mentve. Hasonlóképp fészkelődtek be Dániába, ahol különösen az ide tartozó Schonen-félsziget héringhalászata vonzotta őket; a középkorban ugyanis itt tartózkodott a héringraj s a németek a besózott hallal, amelynek abban az időben még sokkal nagyobb fontossága volt, nagy és jövedelmező kereskedést űztek. A 12. század végén azután a gothlandi németek a Néván, Ladoga-tavon és Wolchowon át eljutottak Nagy-Novgorodba is, ahol az északnémetek csatlakozásával szintén virágzó német telepet alapítottak: Péterhofot. Minthogy az anyaország támogatására nem számíthattak, közös érdekeik megvédésére az idegen országban önállóan szervezkedtek s

így erőszakolták ki az idegen uralkodóktól a kereskedés és letelepedés szabadságát és azt, hogy ügyeikben a saját igazságszolgáltatásuknak legyenek alávetve. A bennszülöttek ellenséges érzülete miatt rendszeren külön területen telepedtek le, amelyet gyakran a védelemre is berendeztek. Ha a német kereskedő emez idegen helyek valamelyikén megjelent, csak mint e szövetségetek, hanzák tagja élvezhette a kereskedelmi szabadságokat.

Kelettel azonban nem elégedtek meg. Szükségük volt Nyugattal való közvetlen összeköttetésre is. És itt könnyen is ment a terjeszkedés. Norvégia készségesen nyitotta meg kikötőit; Angolországban a már régibb keletű kölni hanzán kívül 1266-ban Hamburg, 1267-ben Lübeck alapított hanzát, amelyek nemsokára összeolvadtak és a kölni hanza régi gildehallját az összes német kereskedők együttes telepévé, az acéludvarrá (*Stahlhof, steelyard*)¹ fejlesztették. Végre befészkeltek magukat az Északi-tenger legfontosabb kikötőhelyén, Brüggeben is, amely mintegy közvetítője volt az északi és déli kereskedelmi területnek. Németország iparcikkain kívül az északi államok nyersterményeit is ide hozták; ide értek szárazföldi és tengeri úton a levantei árúk s megfordultak a kikötőben spanyol és francia hajók is. A keleti német városok kereskedői a nyugatiakkal szemben ugyan itt csak a 13. században vették fel a versenyt, de a keleti városok sokkal mozgékonyabbak voltak, mint nyugai társaik, s a keleti államokban szerzett tapasztalataik révén jobban ismerték azokat az eszközöket, amelyekkel érdekeiket megvédehették. Így aztán itt is felülkerekedtek.

Már a 13. században általánosan használták a kereskedelmi zárlatot, amikor az illető várossal, amely kívánságaikat nem teljesítette vagy érdekeiket megsértette, mindennemű kereskedelmi összeköttetést megszüntettek. A sujtott várossal a tárgyalásokat rendszeren Lübeck vezette, amelynek kereskedői minden külföldi telepen többségben voltak s amely mint birodalmi város szabadon is cselekedhetett; de Lübeck mögött ilyenkor a városok egész szövetsége állott, amely nagyobb súlyt adott intézkedéseinek és a kereskedelmi zárlat megszegésétől azokat is visszaretentette, akik a pillanatnyi haszon kedvéért esetleg a kellő jogvédelemről le is mondtak volna. A diplomáciai alkudozások azonban nem mindig vezettek célhoz s gyakran megtörtént, hogy a kereskedők érdekeit szülővárosuknak fegyverrel kellett megvédenie.

Különösen Dánország volt az, amely érdekeit a hanzavárosokéval összeegyeztetni nem tudta, mert szintén küzdött a Keleti-tenger felett való uralomért. A szigetek és Schonen birtoka ide utalták politikáját és ezek birtokában kedvezőbb helyzetben volt mint a hanza, mert hajók elöl elzárhatta a Sundot. II. Valdemár már a 13. század elején megkísérelte, hogy a Balti-tengert uralma alá hajtja, de siker csak több mint egy századdal később IV. Atterdag Valdemár politikáját koronázta, aki 1361-ben hirtelen elfoglalta Oelandot és Gothlandot, a dúsgazdag Wisbyvel együtt.

A szövetség városai összetartottak ugyan, egymás ellen is használták kényszerítő eszközül a kereskedelmi zárlatot, de valóságos szervezetük, amely a tagokat kötelezte volna, sohasem volt; történetében nincs vállalat, amelyben valamennyi város részt vett volna, nincs gyűlés, amelyen minden tagja képviselve lett volna, sőt még csak a tagok pontos lajstromát sem készítették el soha. Mégis 1361-ben Kölnben megtartott gyűlésükön léptek fel legerősebben oly szövetséget alkotva, amellyel a következő évben Kopen-

¹ Olv.: *sztiljárd*.

hágát, Jütland és Schonen erősségeit is elfoglalhatták. Így ki is csikarták megint jogaikat, de gyenge szervezetük még ekkor is kitűnik abból, hogy IV. Valdemár veresége ellenére megtartotta az elfoglalt területeket, még Gothlandot is.

Különösen benn a birodalomban volt gyenge a hanzavárosok összetartása. Az egy fejedelemséghez tartozó városok tartottak ugyan gyűléseket (tagfahrt), a 14. században három, ú. n. dritteil, a hanyatlás idejében négy quartier keretében szervezkedtek; de még ez a kerületi beosztás is inkább csak az egy érdekkörhöz tartozóknak a köznapi nyelvben használt csoportosítása volt. Tartottak ú. n. hansetagokat; ezek hoztak is határozatokat (recess, abschied), de ezeket sem tartotta mindenki kötelezőnek. Az engedetlen város ellen használt intézkedéssel, a verhansunggal pedig, amikor az illető várossal a kereskedelmi összeköttetést megszakították, csínján kellett bánni.

Igazi összetartásról csak a külföldi telepeken lehet szó. Ezek részint nagyobb kontorok, részint kisebb megtelepedések (faktorei). Kontorjuk volt Brüggeben, Londonban, Bergenben és Nowgorodban. Ezek mellett különösen nevezetesek még Schonen-félszigetén, Skanörben és Falsterboban héringhalászó helyeik. Ezeken a telepeken fejlődött ki a német kereskedő általánosító fogalma, itt érezhették csak a hanza összekapcsoló kötelékeit. Itt tehát már a közigazgatás és jogszolgáltatás szempontjából is szervezkedni kellett; a telep élén választott előljárók (aldermänn) állottak, akik a kereskedői élet szabályozására rendeleteket is adtak ki és az alsóbbfokú jogszolgáltatást is végezték. De még ez a szervezet is helyenként különböző.

A 14. század végén a skandináviai trónviszályok, a háborúk s az ennek következtében lábra kapott kalózkodás nagy csapást mértek a hanzára. Súlyosbította a helyzetet, hogy 1397-ben a három skandináviai ország a kalmari únióban egyesült. Így már a 15. században a hanza tekintélye és hatalma jelentékenyen megingott. Vele szemben régi kereskedelmi területei gazdaságilag kifejlődtek s az idegen uralom lerázására törek-szenek. VII. Erich (1426-ban) a hollandusoknak is megnyitotta a Sundot s ezek most már Lübeck elkerülésével a porosz és a liv városokkal kezdték el kereskedni s ezeket a hanzától el is szakították. Mellettük feltűntek az angol merchant adventurer-ek¹ és belsőleg is megindult a hanyatlás. A belső társadalmi küzdelmek lekötötték minden erőt. A reformáció terjedésével kifejlődött fejedelmi hatalom pedig a városokat szabad mozgásukban akadályozta meg. És természeti csapás is érte őket. A héringraj a 15. század elején az Északi-tengerbe vonult és így a halászatot is meg kellett osztani más nemzettekkel. Így már erejükben megfogyatkoztak, amikor a külső államokban a nemzeti visszahatással meg kellett volna küzdeniük; 1449-ben elpusztítják az oroszok Péterudvart; II. Gusztáv Adolf (1611–1632.) a Keleti-tenger partvidékének elfoglalásával a tengeri uralmat is Svédországnak szerzi meg; amikor pedig az angol nemzeti áramlattal akarnak megküzdeni, csak Angolország megtorló intézkedéseit vonják magukra. A bukás ugyan csak a 17. században következett be, de ekkor a hajdan körülbelül 90 várost számláló hanza három város: Hamburg, Bréma és Lübeck szövetségére olvadt be.

¹ Olv.: *mörcent edvensurer-ek*.

IV.

A gazdasági élet megújódása.

1. A felfedezések következményei.

A 15. században a törökök előnyomulása megakasztotta Európa közlekedését a gazdag Kelet felé. Csak Velence folytatta még levantei kereskedelmét, de e tekintetben egyedül is állott. El tudta ugyan látni Európát a szükséges keleti árucikkekkel és fűszerrel, amelyet világrészünk még csak kis arányokban fogyasztott, de kereskedelme súlyos akadályokkal küzdött. Minthogy a többi tengerész állam sem akart lemondani arról a haszonról, amellyel a keleti kereskedelem kecsegtetett, buzgón hozzájárított oly út kereséséhez, amelyen a török birodalom megkerülésével közvetetlen összeköttetést lehetett volna létesíteni Indiával.

A régi felfedezések: a feníciaiak Afrika körül való hajózása, a normannok telepítése Ameriká északi partjain már rég feledésbe mentek ugyan, de a földrajzi ismeretek épen ebben az időben, különösen az arabok útleírásai révén annyira fejlődtek, hogy a felfedezéseket jelentékenyen előmozdították. Emellett némely középkori utazó általánosan csodált útleírása, különösen a velencei *Marco Polo* mesés tudósításai a dúsgazdag *Zipanguró* (Japánról) élénken foglalkoztatták az embereket. Itáliaiak, spanyolok és portugálok megkísérelték, hogy Afrika nyugati partjai mentén előre jussanak. Különösen a spanyolok és portugálok szereztek maguknak halhatatlan érdemeket, mert felszabadítva a mórok ellen folytatott évszázados harcok alól, erejüknek igen jelentékeny részét fordították a tengeri felfedezésekre.

Különösen *Tengerész Henrik* (1394–1460) látott hozzá az ily utazások tervszerű irányításához s ő alatta lettek a portugálok a világ első hajós népévé. Hetven év felfedezései után 1486-ban *Diaz Bertalan* végre eljutott a Fokföldre, amelyet királya Jóreménység-fokára keresztelt, de még tizenkét esztendőre volt szükség, amíg *Vasco de Gama* Afrika déli részét megkerülve India Kalikut nevű kikötőjében horgonyt vetett.

Ekkorára már egy másik nevezetes esemény is végbement. *Kolumbusz Kristóf* 1492-ben felfedezte Amerikát. Vállalatát szintén a *Marco Polo* csodás *Zipangujának* felkeresésére indította meg. Hitt a föld gömbalakjában s e hite alapján nyugatnak menve akarta megtalálni a dúsgazdag országot. A szigeteket, amelyeket felfedezett, mai napig Nyugatindianának is hívják. S *Kolumbusz* meghalt (1506.) anélkül, hogy tudta volna, hogy új világrészt fedezett fel. Nem is róla, hanem egy későbbi utazóról, *Amerigo Vespucciról* nevezték el az új világot. Nyomukban a spanyolokon és portugálokon kívül már számos angol és hollandus tengerész is folytatta az új világrészek felkutatását.

A felfedezések hatását Európa természetesen nem érezte meg mindjárt. A telepítésekhez idő kellett. Nélkülük pedig az Ó- és Újvilág ismeretlenül állottak szemben. De még a települések idejében is eleinte csak Európa érezte hatását Amerikával. A conquistadorok¹ borzasztó zsarnoksággal és kegyetlenséggel alapították meg Spanyolország gyarmatbirodalmát. Még a művelt államok: Mexikó és Peru is összeroskadtak *Cortez* és *Pizarro* kegyetlen

¹ Olv.: *konkisztaórok* (spanyol); Amerika első meghódítói és utódaik.

vandalizmusa következtében. Mennyivel szomorúbb volt még a nomád életet élő primitív indiánus törzsek sorsa! A hatodfél ezredéves európai kultúra puszkaporos fegyvereivel annyira felette állt a még kezdetleges amerikai harcosoknak, hogy a bennszülöttek teljesen ki voltak szolgáltatva a hódítóknak. A sok dolgozni nem akaró spanyol kalandor nyomasztó uralma alatt a rézbőrű faj csakhamar pusztulásnak indult s enyészetét elősegítette a néger rabszolga-kereskedés is, mert a négerek behozatalával most már két faj ellen kellett küzdeniük. Híres egyházi és világi férfiak emelték fel szavukat érdekükben, de eredménytelenül. Az Óvilág népei elnyomták őket.

Ellenben nagyon sokat köszönhetett Amerika az Óvilágnak gazdasági tekintetben. Házi állata eddig úgyszólván nem volt, csak a lámát és egynehány szárnyast szelidített meg és most az Óvilágtól kapta az összes háziállatokat: lovat, szarvasmarhát, kutyát, kecskét, juhot, disznót és baromfit. Evvel szemben Amerika csak a pulykát adta az Óvilágnak. És körülbelül ilyen volt az arány a hasznos növények tekintetében is. Amerikából Európába csak a tengeri, burgonya és dohány származott át, azonkívül a trópusi égöv alá áttelepítették még a kakaót, szágót és a festőfákat. Evvel szemben az Óvilágtól kapta Amerika az összes gabonaféléket, gyümölcsfákat és konyhakerti növényeket, a cukornádat, a kávé és a gyapotfát. Természetesen ezek kicserélése sem ment mindjárt végbe, hanem csak lassanként. Európa később ismerkedett meg az amerikai termények hasznával, mint Amerika a mieinkével.

A felfedezések hatását Európa először abban érezte meg, hogy az Atlanti-óceán jelentőségének növekedésével a Földközi-tenger régi fontosságát úgyszólván teljesen elveszítette. Az európai kultúra a Földközi-tenger partjain fejlődött ki és a felfedezések időszakáig a politika és művelődés terén Európa déli államai vezettek. Még a kornak legnevezetesebb mozgalma, a renaissance¹ is innen indult ki. Amint azonban a Földközi-tenger régi jelentősége megszűnt, a vezetést az Atlanti-óceán partjain levő, gazdasági tekintetben is kedvezőbb fekvésű államok vették át; a világrész súlypontja Déli Európából, Nyugati Európára tolódott át.

A másik hatás, amelyet Európa hamar megérezett, az Újvilág nemesérceinek beözönlése volt. Egyelőre ez volt az a tényező, amely Európa gazdasági életét átalakította. A sok kalandor, aki az Újvilágba tódult, főképp annak aranyára vágyódott, hogy hamarosan meggazdagodjék, mert Közép-Amerika aranybőségének hírért már Kolumbus magával hozta. Az aranyon kívül pedig nemsokára az ezüstbányákra is ráakadtak, s busásan ki is aknázták őket, különösen amióta a 16. század közepén nagyobb kénesebányákat is találtak s így az ezüstnek amalgamálással való kiválasztását kezdték üzni. A nemesércnek Európába özönlése következtében értéke gyors hanyatlásnak

¹ Olv.: *röneszánsz*, franciául = *újjászületés*, azaz az ókori görög és latin tudománynak és művészetnek a kor felfogásához simuló felelevenítése.

indult. Míg Európában eddig nemesérchen nagy hiány volt, most egyszerre fölőslég állott be. A nemesérc vásárlóképességének csökkenésével, az élet megrágulásával a társadalmi téren is nagy átalakulások mentek végbe. Minthogy a terménygazdálkodás csődöt mondott, a nemesség, amely még terménygazdálkodást űzött, válságos helyzetbe került. Inkább kedveztek a viszonyok a bérlőnek, aki szerződése értelmében most is csak annyi bért fizetett, mint amikor még terményeit olcsóbban kellett eladnia. Legjobban pedig a már régóta pénzgazdálkodást űző polgárosztály járt. Ledültek a társadalmi korlátok, amelyek a nemes embert és polgárt elválasztották. Gazdasági tekintetben a polgár még fölül is kerekedett. De amidőn e társadalmi válaszfal ledült, egy másik kezdett emelkedni: az ingó és ingatlan tőke tulajdonosa és a munkás között. A napszámos helyzete a középkorban nem volt kedvezőtlen, de amint az élet drágult, rosszra fordult; az árak emelkedésével szemben csak későre tudta kieszközölni béremelését, és ez az emelés sem állott soha arányban avval a megnövekedett haszonnal, amelyet a tőkés az árúk megrágulásából húzott. Így az ellentét a tőke és a munkás közt folyton nőtt, a két osztály mind messzebbre távolodott egymástól.

Egyelőre Spanyolország monopolizálta az amerikai, Portugália az indiai kereskedelmet; csak ők érezték közvetlenül a felfedezések hatását, míg a többi államban e hatás csak lassan-lassan lett érezhetővé.

Spanyolország és Portugália kereskedelmi monopóliuma és az újkor elején megindult nagy politikai küzdelmek azonban a nemzeti törekvéseket mindinkább átvitték gazdasági térre is. Eddig a gazdasági élet a városok keretében folyt le és minden városnak külön gazdasági kerülete volt. E viszonyok közt szerezték meg maguknak az olaszok és a németek nagy gazdasági befolyásukat az elmaradottabb országokra is. Az újkor elején azonban irigykedni kezdtek az idegen kereskedőkre; a politikai küzdelmek pedig többnyire egész nemzetek, nemcsak egyes városok polgárait sújtották, vagy emelték fel. Ezek a viszonyok járultak tehát hozzá a magasabbfokú gazdasági egységek kifejlődéséhez, s amidőn a gazda, az iparos és a kereskedő a városi hatóságoktól gazdasági érdekeinek megvédését már nem várhatta, amidőn ezt a védelmet már csak az egész ország fegyveres erejére támaszkodó központi hatalom nyújthatta, akkor a városi gazdaság romjain megszületett a nemzetgazdálkodás. Amint a nemzetek politikai célokra tömörültek, épúgy egyesítették erejüket a gazdasági élet terén is. Így született meg az első nemzetgazdasági rendszer, a merkantilizmus is.

A drágaság rákényszerítette a földbirtokosokat, hogy földjeiket intenzíven műveljék meg. A pénzgazdálkodás lehetővé tette a befektetéseket; a hollandusok nagyszerű csatornázással kerteikké varázsolták át országukat, mintaszerű gazdálkodásuk híre csakhamar eljutott más országokba is, és Európaszerte utánozták őket. A föld hasznának emelésére nagy gondot fordítottak a trágyázásra, ami viszont az állattenyésztésnek is lendületet adott. Az iparban ugyan a céhrendszer korlátozó rendszabályai továbbra is fennmaradtak és minthogy az új gazdasági rendszerbe bele nem illettek, csak alkalmatlan nyűgei voltak a szabad fejlődésnek, de mellettük, különösen a szövő-fonó ipar terén, a bányászatban és fémiparban mind feltartóztathatatlabbul indult meg a nagyüzemi szervezkedés. És a kereskedelem is elhagyta és lerombolta eddigi szűk korlátait. Míg eddig a gyógyító anyagokat és a fűszereket a szövetekkel, papirossal és különböző szerszámokkal együtt ugyanabban a kereskedésben árulták, most az egyes üzletágak elválnak egymástól és a szatócsüzletek mellett már feltűnik a börze is.

2. Pénzgazdálkodás és pénzüzet.

Amikor Amerika felfedezése után a pénzgazdálkodás megint általánossá lett s a középkor terménygazdálkodása megszűnt, ennek hasznát a városi polgárosztály, az iparosok és kereskedők látták.

A római birodalom bukásával a barbárok a terménygazdálkodást honosították meg a régi provinciákban, s a művelt római lakosság a városokba húzódott. Itt a régi kultúra képviselői körében a pénzgazdálkodás is fenntartotta magát s a városi rendszer keretében megint fejlődésnek indult; a nagyipar, a sokadalmak és a kikötővárosok nagykereskedelme fejlesztette azt ki. Valamint a kereskedelmi intézmények, ügyvitel és jog, a pénzüzet is a legnagyobb múltú kereskedő országból, Itáliából terjedt szét a többi országokba.

A pénzüzet csirája a pénzváltók üzlete, amelynek már a korai középkorban nagy jelentősége volt. Az uralkodók ugyanis a pénzverés jogát többnyire bérbe adták; a verőhelyek szerinti értékkülönbségek és a pénznek a névértékhez képest kevesebb tiszta súlya az érmék kicserélését igen megnehezítették, úgy hogy ezzel külön pénzváltók foglalkoztak. Minthogy azonban a pénz szállítása nehézkes, mindenekfelett pedig veszélyes volt, a legtöbb állam pedig egyenesen megtiltotta a kivitelét, az itáliai pénzváltók divatba hozták a váltóüzletet. Az itáliai, francia és németalföldi városok közt fejlődött ki az üzletnek ez a faja, amelynek a 17. században a franciák adtak új irányt a forгатmány (indossament) feltalálásával, amely feleslegessé tette a felek találkozását. A váltóüzletet bizonyos szokások szabályozták, amelyek nyomán a váltójog is kialakult s a váltó lebonyolítására szabályzatokat (az elsőt Bolognában 1569-ben), rendeleteket is adtak ki. Németországban és Angliában ugyan a váltóüzlet csak később honosodott meg, de a hanza kereskedői pénzhelyettesítőül használták az utalványt.

Ugyancsak a sokadalmak nagykereskedelme teremtette meg a kompenzációs üzleteket. A Champagne sokadalmain kapott lábra az a szokás, hogy a kereskedők és bankárok követeléseiket a vásár végén egyenlítették ki, amikor csakis a szaldóösszeget kellett készpénzben kifizetni.

A hitelügy nehezebben fejlődött. Útját az egyház rendelkezése: a kamattilalom állotta. Az egyház a pénzzel és a magántulajdonnal szemben ellenséges álláspontot foglalt el; a pénznek mint vagyonnak és szerző eszköznek jogosultságát el nem ismerte s a keresztényeket a kölcsönbe adott pénzek után való kamat szedésétől eltiltotta. Célja tulajdonképp az uzsora meggátlása volt, de noha rendelkezése a hitelügyet nagyon megbénította, az uzsorának gátat vetni nem tudott. A hitelezők kifogyhatatlanok voltak új meg új módok kieszelésében, amelyekkel a kamattilalmat ki lehetett játszani. Kamat helyett az átengedett hasznot (*lucrum cessans*) fizették meg maguknak, vagy ingatlanok haszonélvezetét kötötték le a hitelösszeg ellenében. Az uzsorát illetőleg különben nem is voltak a középkornak oly szigorú fogalmai, mint korunknak.

Bármint küzdött azonban az egyház az uzsora és a pénzüzet ellen, mégis az egyházi gazdálkodás lendítette fel a pénzüzetet, különösen a

bankokat. Az egyházi hűbéreseket katonai kötelezettségei és a pápaság nagy szerepköréhez szükséges óriási pénzüsszegek az egyházi gazdálkodást már a 13. században nagy zavarokba sodorták. Ezekhez járult, hogy az újkor elején a nemesi szaporodása a forgalom növekedésével nem tartott lépést, hogy a nagy politikai tervek és a háborúk a zsoldosereg és a puskaaporos fegyverek korában az uralkodókat is nagy hitelek felvételére kényszerítették.

A banküzlet főhelye Firenze lett, ahol számos meggazdagodott kereskedő és pénzváltó nyitott bankot. Ezek pénzesítették azután az egyházi vállalkozásokat és nyújtottak hitelt az uralkodóknak is. Azok a nagy összegek, amelyeket az új egyházfőknek kreálásuk alkalmával fizetniük kellett, többnyire a firenzei bankárok üzleteiből kerültek ki. Egész sereg bank működött ebben a városban, amelyek kivétel nélkül a külföld nevezetesebb helyein is tartottak fenn fiókokat. A Baldi és Peruzzi házak már a 14. században híresek voltak, a 15. században a Mediciek vették át tőlük a vezetést, de kívülük sok más nevezetes bankház is működött ebben a városban. Firenze mellett Genova volt a másik legnevezetesebb bankváros, míg Németországban az augsburgi vászonkereskedők akasztották szögére régi foglalkozásukat, hogy a kényelmesebb pénzüzet terén sokszorosítsák meg vagyonukat. Legkiválóbbjaik a Fuggerek és Welserek; mindkét család a Habsburg-házzal kötött üzletei révén tett szert világraszóló vagyonára. A 16. századnak Rothschildjei, a Fuggerek, nagy hatalmuk megalakulását Fugger Jakabnak köszönhetik. Mint a Habsburgok bankházai befolytak a német és spanyol ügyekre, az ő révükön jutottak Magyarországra is, ahol a rézbányák jövedelmét ragadták magukhoz, az egyházi pénzügy terén is fontos szerepet játszottak a 16. század elején még erről a térről is leszorították a firenzeieket. Nagy hatalmukat azonban gyászos bukás követte. A Habsburg-ügyek pénzesítői lévén, ellentétben kerültek az ép ekkor fellendülő demokratikus szellemmel, a germán államokban győzelemre jutott új egyházi tanokkal és a Habsburgellenes európai hatalmakkal. II. Fülöp spanyol királynak és utódainak rossz gazdasági politikája és hanyatló hatalma pedig őket is magával rántotta a bukásba. Hogy pénzüiknek legalább egy részét megmentsék, kénytelenek voltak ez uralkodókat mind újabb támogatásban részesíteni és megelégedni azokkal a közvetett rekompenzációkkal, amelyeket a gyenge árnyékfedelmek nekik juttathattak, mígnem 1614-ben kimondták a csődöt.

A magánosok bankjai mellett azonban már a 16. század végén nyilvános bankokkal is találkozunk, így pl. Velencében (Banco di Rialto, 1619-ben felváltja a Banco Giro) és Milánóban (Banco di S. Ambrogio 1591). 1609-ben Amsterdam, 1619-ben Hamburg, 1621-ben Nürnberg, 1635-ben Rotterdam és 1657-ben Stockholm alapítottak bankot. Ezenfelül már a középkorban találkozunk az államhitelezők szövetségei részéről létesített bankokkal (monti), pl. Genovában és humánus alapításokkal, a modern hitelintézetek elődeivel, amelyeknek célja az volt, hogy a szegényeket az uzsorások kezéből kiszabadítsák (montes pietatis).

Eleinte a bankok csak letéti üzletekkel foglalkoztak, később ehhez hozzájárult a kompenzációs üzlet, amiből az átíró, illetve zsíróüzlet fejlődött, amikor a bank a nála letett pénz alapján felei számára fizetéseket teljesített az összegnek az egyik fél számlájáról a másikra való átírás révén. A stockholmi bank ezenkívül már jegybank is volt, amennyiben letéti szelvényeit készpénzül fogadták el.

A firenzeiek, genovaiak és augsburgiak tőkéi nemzetközi jellegűek voltak, a nemzeti gazdálkodás kifejlődésekor azonban a nemzetközi tőke elbukott. A bukott magánvállalatokat eleinte nyilvános bankok váltották fel, ezek azonban csak addig virágoztak, míg kizáróan zsíróüzletekkel foglalkoztak. Mikor pedig

a pénz javult, a zsíróüzlet feleslegessé kezdett lenni, s így szükségessé vált, hogy új bankokkal a hitelüzletről is gondoskodjanak. Az az eszme, hogy nemzeti tőkével kell oly bankot alapítani, amely az államhitelt is kezébe veszi, Angolországban született meg. Itt a lakosság bankárai addig a Lombard-street¹ aranyművesei voltak, akik a náluk elhelyezett tőke után már kamatot is fizettek. A Stuartok bukásával azonban ezek is megbuktak s 1694-ben Paterson tervei szerint megalapították az első nemzeti bankot, a Bank of Englandet.²

A nagykereskedelem és a pénzüzlet a tőke felhalmozódásának új módjait, a kereskedelemben új alakulásokat tett lehetővé. Így alakulnak meg a kereskedelmi és részvénytársaságok. Eredetük szintén olasz s még a középkorból való; már akkor divott Itáliában, hogy az eladósodott városok jövedelmüket hitelezőiknek kötötték le, akik benne a hitelezett összegek arányában részesültek, s már akkor divatba hozták azt is, hogy az üzletrészeket el lehetett adni. Így alakult meg a genovai Szt.-György-bank. Számuk és jelentőségük az újkorban még növekszik is. Ekkor a gyarmatárúk Európába szállítására s a kereskedelmi monopóliumok értékesítésére alakulnak részvénytársaságok, amelyeknek célja ugyan néha csak egy-egy rövid vállalkozás, máskor azonban oly fontos, hogy csaknem államot alkotnak az államban.

Ugyancsak a nagy forgalom teremti meg az üzletek középpontjait, a börzét is. Keletkezésük idejében azonban ezek kizáróan a pénzüzlettel foglalkoznak s különösen a váltók értékesítése teszi szükségessé kialakulásukat. Eredetileg e központ szintén a pénzváltók bankja, csak az északi városokban, ahol a váltóüzlet kisebb volt, gyűltek össze az üzletfelek az itáliai konzulok háza előtt. Mai nevét pedig a börze az egyik verzió szerint onnan kapta, hogy Brüggeben e ház a *Van der Burse* család tulajdona volt. A 16. századtól forgalmuk már nemzetközi s különösen a két legforgalmasabb az antwerpeni és lyoni börzén az árfolyamközlések révén, már ekkor kifejlődik az árak alakulását befolyásoló közvélemény, amellyel együtt megszületik az üzérkedés is. A modern tőzsdei élet azonban nem itt, hanem Amsterdamban, a 17. század folyamán fejlődik ki, itt hozzák forgalomba először a részvényeket s itt alakul ki a határidőüzlet és a különbözeti üzlet is.

V.

A merkantil rendszer.

1. A merkantil politika.

Az újkor gazdasági átalakulásában a legnevezetesebb változás a nemzeti gazdálkodásnak a városi gazdálkodás romjain való felépülése. E változás előidézésében kétségtelenül nagy szerepe volt a politikai alakulásoknak is.

¹ Olv.: *sztrít* = utca. — ² Olv.: *bank ov inglend* = Angolország bankja.

A középkor kicsinyes viszonyai közt a fejedelmek ősi, még a terménygazdálkodás idejéből származó jövedelmei elégségesek voltak az udvartartás költségeinek fedezésére, de a puskaforos fegyverek s a zsoldos seregek meghonosodása után az újkor nagy politikai küzdelmei közt evvel a jövedelemmel már nem elégedhettek meg. A hitellel csak a pillanatnyi szükségletet lehetett elnémitani s a mindinkább növekvő állami feladatok újabb és újabb terheket róttak a központi hatalomra, amely viszont új jövedelmi források után látott.

Eleinte a régi nyomokon haladva a felségjogokat használták fel a jövedelem emelésére. A földet már régen fejedelmi tulajdonnak tekintették, s ha kihalt vagy hűtlenségbe esett a nemesi család, amelyé volt, vissza is vették. Hasonlóképp némely más jövedelmet is a regáliák közé soroztak, amelyek közül már régebben a pénzverés és sójövdelem, újabban a posta volt nevezetes. — A pénzverés és beváltás a fejedelmek legjövedelmezőbb pénzforrása volt, amennyiben a beváltásnál verő díjat szedtek s többnyire a névértéknél jóval rosszabb minőségben verték a pénzt. Ez a jövedelem a felaprózott Németországban valóságos csapássá vált, mert a legkülönbözőbb érmék forogtak közkézen. A fejedelmek pedig, különösen háború idején, nem nagyon törődtek a pénz jószágával; Ausztriában a harmincéves háború idején a császári érme a tiszta súlyú érménél 87 % -kal volt rosszabb, II. Frigyes pedig a hétéves háború idejében kényszerárfolyamú rossz pénzt (efraimiták) hozott forgalomba. — És II. Rudolf császár (1595.) regáliává tette a postát is. Ez az intézmény még középkori eredetű, amikor városok és fejedelmek bizonyos vonalakon hírnök-járatokat tartottak fenn s a hírnökök a csomópontokon a leveleket kölcsönösen kicserélték és meghatározott díjért a magánlevelezést is közvetítették. A 16. században a Taxis család vásárolta meg magának e jogot, először csak a Habsburg-birtokokon, majd Franciaországban és Itáliában is.

E regáliákhoz hasonlóan a kereskedelmet is királyi jognak kezdték tekinteni s a kereskedelmet vagy megadóztatták, vagy a fontosabb területekkel vagy cikkekkkel való kereskedelmet nyilvánították ki monopóliumnak és adták bérbe magas díjakat fizető vállalkozóknak. Spanyolországban minden adás-vétel után 10 % adót (alcala) szedtek. Németalföldön a Keletindiai Társaság monopolizálta az indiai kereskedelmet, Erzsébet angol királyné pedig a legnevezetesebb gyarmatárúkat nyilvánította monopóliumoknak s e példákat mindenfelé utánózták a fejedelmek, akik e célból a kereskedelmi társaságok keletkezését is előmozdították.

Az állam e beavatkozása a gazdasági életbe szükségessé tette a nemzeti gazdálkodás rendszeresebb kialakulását; oly viszonyok teremtését, amelyek nem csak a fejedelmek érdekeit szolgálják, hanem az alattvalók érdekeit is figyelembe veszik. Amint a nemzeti gazdálkodás kifejlődött, a fejedelem és az alattvalók érdekeit összhangzásba kellett hozni, s a fejedelmek csakhamar be is látták, hogy jövedelmüket úgy növelik legcélszerűbben, ha az alattvalóik adóképeségét fokozzák. Így jutottak arra a gondolatra, hogy növelni kell az ország nemesérckészletét, amire kétségtelenül a városi polgárosztály sikerei indították őket. A külső országokkal való érintkezésben tehát arra töreksenek, hogy több nemesérc jöjjön be az országba, mint amennyi kimegy, vagyis, hogy a kereskedelmi mérleg aktív legyen. A kereskedelmi mérleg elvének következménye egyrészt az iparpolitika, másrészt a gyarmat-politika.

Az iparpolitika célja a külföldi iparcikkek bevitelének a korlátozása s a kivitel megteremtése. A hazai ipar fellendítését kényszerrendszabályokkal

mozdítják elő, a külföldi cikkekkel szemben magas vámokkal védik, tökéletesítésére idegen iparosokat hoznak be és állami mintagyárakat állítanak fel, felsegítésére a vállalkozóknak előleget, adómentességet és kiviteli jutalmakat adnak. Sőt az állam még tovább megy a beavatkozásban; hogy az áru olcsó is legyen, árpolitikát űz; gondoskodik a nyersanyag és az élelmi szerek olcsó árairól avval, hogy a nyersárú kivitelét megtiltja, különösen azonban gyarmatpolitikájával. Mert a gyarmat nem csak piaca az anyaállamnak, ahová iparcikkeit kiviszi, hanem egyszersmind anyagszertára, ahonnan a nyersterményt csak az anyaállamba lehet szállítani. Az élelmi szerek olcsóságával pedig olcsó béreket teremtenek, hogy ez is megkönnyítse az ipar fellendülését. A kereskedelemre főfontosságú a gyarmat, amellyel csak az anyaország kereskedhetik; de az anyaállamnak annál nagyobb szüksége van a gyarmatra, mert az idegen államok fogyasztására csak akkor számíthat, ha különböző érdekeiket kereskedelmi szerződésekkel kiegyenlíthetik. A külföldi kereskedőt különben sem látják szívesen, sok országban a vám kétszeresét fizettetik vele, hogy a belső kereskedelmet a hazai kereskedőknek biztosítsák.

A gazdasági életnek ezt a korszakát, amelyben az állam gyarmat-, kereskedelmi-, ipar-, bér- és árpolitikával akarta szabályozni a gazdasági életet, az állami beavatkozás korának is nevezhetnők, mert ez a beavatkozás akkor, a 17—18. században élte virágkorát.

2. Spanyolország és Portugália kereskedelmi uralma.

Az a két ország, amely a felfedezéseket megindította s amelyek közt VI. Sándor pápa az újonnan felfedezendő gyarmatokat fel is osztotta, megbecsülhetetlen hasznot húzott az Újvilág s az új vízi utak felfedezéséből. Egy századon át, a 16. században, ők voltak Európa legfontosabb gazdasági államai, amelyek a tengeri kereskedelmet kezükben tartották s ezen a réven megmérhetetlen kincsre, nagy jólétre és kiváló politikai hatalomra tettek szert.

Mínthogy a gyarmatokkal való kereskedést monopóliumnak tekintették, az állam szigorúan felügyelt a gyarmatokba menő és az onnan jövő hajókra. Spanyolország csak Sevilleből, majd a 17. században, a Guadalquivir elhomokosodása után, csak Cadixből engedte meg a hajóknak az Amerikába indulást. Innen indultak azok útra Portobelloba vagy Vera-Cruzba, hogy az évenként kétszer megtartott portobelloi vagy jalappai negyvennapos vásárookra elvigyék az anyaország áruit. A jalappai vásárookra megérkezett a Fülöp-szigetek hajója is, amelynek kínai és japán áruit csak korlátozva bocsátották eladásra. A vásár megkezdése előtt összeült a vásári hatóság, ez kidolgozta a minimális és maximális tarifákat, s a kereskedőknek csak ezeken belül engedte meg az árak megállapítását. A haszon különben óriási volt, mert az árúkat háromszoros, sőt gyakran ötszörös áron adták el. Az amerikai kereskedelemre való jogot esetről-esetre adták meg a kereskedőknek, akik erre a célra kereskedelmi társaságokat alapítottak, többnyire csak az illető vállalat

idejére. Szigorúbb szabályoknak volt azonban alávetve a rabszolgakereskedés joga (*assiento*); ezt az állam hosszabb időre adta bérbe a vállalkozóknak.

Portugália még jobban korlátozta a kereskedelmet. Innen évenként csak nyolc hajó indult Indiába. Helyzetük is nehezebb volt, mert, hogy az indiai kereskedelmet kezükbe ragadhassák, meg kellett törniük az arabok tengeri hatalmát. Ez ugyan sikerült, de kevesebb siker koronázta a Velence ellen való küzdelmet, mert az Ádria mátkája a Levantében még mindig tekintélyes mennyiségű keleti áruhoz jutott. A legfontosabb indiai áru, a bors kereskedelmét különben a király monopolizálta, s hogy az árakat magasan tartsák, a bevitt áruk mennyisége is meg volt határozva; ami ezen felül volt, azt elégették. Kereskedelmük sok időt is vett igénybe, az út Indiába és vissza másfél évig tartott, az árukat Lissabonba hozták, ahonnan többnyire idegen hajósok, főleg hollandusok vitték őket tovább.

Gazdagság, hatalom, pompa és fényűzés, az irodalom és művészet fellendülése jártak a kereskedelem virágzásának nyomában. A 16. század a Pirénei-félsziget fénykora. De ezek a kedvező viszonyok csak rövid ideig tartottak, s az okok, amelyek a gyors hanyatlást előidézték, magukban a belső viszonyokban rejlettek. Spanyolország komoly gazdasági politikája csak az apró államok egyesítése után *Izabella* (1474–1504) és *Katholikus Ferdinánd* (1479–1516) uralmával kezdődött. A kormány akkor igen észszerű rendszabályokkal ipart akart teremteni, mert ez még teljesen hiányzott; előmozdította a kivitelt, különösen azonban magukat a spanyolokat ösztönözte erre, a külföldieknek pedig megtiltotta, hogy az országban eladott áruk értékét pénzben vigyék ki. De e politika megszűnt még mielőtt eredményeit megérlelhette volna. *V. Károly* (1516–1556) Németalföldön növekedett és át volt hatva szűkebb hazájának szabad kereskedelmi elveitől; uralma pedig, noha kétségtelenül sok egészséges újítást tervezett, soha sem tudott népszerűsége szert tenni, mert a spanyolok idegen uralkodót láttak benne, aki a nemzet felfogásával ellentétbe jutott, mivel első sorban az összesbirodalom érdekeit szolgálta. *II. Fülöpben* (1556–1598) nemzeti uralkodó került ugyan a trónra, de olyan ember, aki a nemzeti jellem fogyatkozásaiban: a gazdasági kérdések iránt való érzéketlenségben s a vallási fanatizmusban is osztozkodott nemzetével.

A félsziget a Középkorban való virágzását a szorgalmas móroknak köszönhetette; amint azonban a sok százados vallási háborúk után a keresztényeknek sikerült a mórok hatalmát teljesen megtörni (1492), magának a spanyol nemzetnek kellett volna átvenni a munka örökségét. De a spanyolok tragikuma ép az, hogy a hosszú harcok alatt a komoly békés tevékenységtől teljesen elszoktak, s akik eddig nemzeti létük megvédésére csak a kardforgatáshoz értettek, nem lehettek egyszeriben szorgalmas munkásokká. A spanyol nemes a békés foglalkozásokat lenézte és gögös megvetéssel fordult el a munkástól, aki a hitetlenek örökébe lépett. A munkátlanság és úrhatnamság borzasztó csapás volt az országra és Amerika felfedezése, az Újvilág nemesércének beözönlése csak fokozta a bajt, mert egyrésztől ép a munkáselemet elvonta az országtól, másrésztől mert leplezte a nemzet hibáit, amelyekre más viszonyok közt maguknak a spanyoloknak is rá kellett volna jönniük.

A legnagyobb baj a középosztály teljes hiánya volt. Míg a mórok is megmaradhattak a félszigeten, belőlük került ki ez az osztály. Granada elfoglalása után, azonban az inkvizíció kegyetlen üldözéssel kényszerítette a mórokat a kivándorlásra

II. Fülöp vallásos rajongása pedig már az elvétve feltűnő protestánsok ellen is irtó hadjáratot indított.

A mórok kiűzésével először is a mezőgazdaság ment tönkre. Pusztulását a gyapjútermelés, illetve a juhtenyésztés is siettette, mert a szántóföldeket feláldozták, hogy a juhoknak elég legelőjük legyen. Ez már a 16. század elején oly hanyatlásra vezetett, hogy a kormány még maximális tarifákkal sem tudta a gabonaárakat lenyomni, a század végén pedig ép azok a vidékek agitáltak az idegen gabona behozatala érdekében, amelyek korábban a legjobb gabnatermő területek voltak.

Ezt az átalakulást azonban nem az ipar fellendülése idézte elő, mert a 16. század közepén ugyan még virágzottak az ipar középpontjai: Sevilla, Toledo, Saragossa, és a Medina del Campoban tartott vásárokon élénk pénzüzet folyt, de ez már csak utóvirágzás volt, amelyet Spanyolország Amerika beözönlő nemesércének köszönhetett. Sevilla különben, ahonnan az amerikai kereskedelem kiindult, a leghosszabb ideig virágzott s még fényes építkezésekbe kezdett és nagy anyagi áldozatokat hozott a királyságnak, amikor az északi részek már egészen elszegényedtek. Mert eleinte a nemesérc még bennmaradt az országban s a spanyolok gyarmatárúkkal fizették meg azokat az iparcikkeket, amelyeket az idegen nemzetek hoztak. De hogy a beözönlő pénzt gyümölcsöző vállalatokba helyezték, ahhoz a spanyolok nem értettek, sőt az ipar hanyatlása következtében a 16. század második felében már egészen úrrá lett rajtuk az idegen ipar, s maguk is belátták, hogy noha előbb küzdöttek az idegen iparosok megtelepedése ellen, ez a baj mégis kisebb, mintha pénzüket külföldre vándorol.

A bukást természetesen siettette az uralkodók politikája is. A sok költséges hadi vállalkozáshoz idegen hitelezők adták a pénzt s a királyi kincstár annak dacára, hogy a gyarmatok minden jövedelmének tizedrészét magának tartotta fenn, sőt a nemesérc-jövedelem ötödét (quinto) szedte adóképen, hitelezőivel szemben már V. Károly korában folytonos zavarban volt II. Fülöp uralkodása alatt pedig az adók kétszeres értékükre emelkedtek, de a protestáns államok ellen vezetett céltalan háborúk következtében az államhitel is megingott s halálakor száz millió arany államadósság maradt utódaira, azokra az árnyékfejedelmekre, akik alatt az ország teljesen tönkrement. IV. Fülöp minisztere *Olivarez* ugyan megkísérelte a reformot, de benne sem volt meg a kellő tudás és energia, hogy a nagy munkát végre is hajtsa.

A szerencsétlenségben osztozott Portugália is, amelyet a nemzeti uralkodóház kihalta után II. Fülöp Spanyolországgal egyesített (1580.) Noha Portugália gazdasági viszonyai sem voltak sokkal szerencsésebbek, a Spanyolországgal való egyesítés siettette az ország bukását, mert II. Fülöp kitiltotta piacairól és kikötőiből lázadó alattvalóit, a hollandusokat, akik addig az indiai árukat Lisszabonból tovább vitték, ami ezeket arra indította, hogy maguk menjenek Indiába és sorra elszedjék a portugálok birtokait. Mikor az ország újra függetlenítette magát (1640.), már csak Brazília volt az övé. A gazdasági reformot itt is megkísérelték, de *Pombal*, aki Colbert tanai szerint ipart akart teremteni, már nem tudta megakadályozni az ország hanyatlását.

3. Hollandia és Anglia kereskedelmi uralma.

A belső hanyatlás, amely a Pirénei-félsziget gazdasági életét gyökereiben támadta meg és kereskedelmi uralmát is megrendítette, az Atlanti-óceán partjain fekvő többi országnak vált javára. Amikor II. Fülöp elindította híres

nagy armádáját a gyűlölt protestáns Anglia ellen s a fényes hajóhad többé vissza nem tért (1588), akkor a tenger is felszabadult a spanyolok uralma alól s rajta legyőzői: Anglia és Hollandia osztozkodtak.

Mindkettőnek tengeri hatalma a kereskedelem következtében lendül fel, s noha főképp az Északi- és Keleti-tengerre voltak szorítva, merész hajósaik már a 16. században Amerikával csempészkereskedést kezdtek, amelyet az Antillák szigeteiről indítottak meg. Sőt már ekkor oly veszedelmes ellenfelei voltak a spanyoloknak, hogy a híres ezüstflottákat is gyakran zsákmányul ejtették. Ilyen kalózkodás révén tettek szert hírre az első nagy angol tengerészek: *Drake* és *Raleigh*¹ is.

Németalföld tartományai közül ugyan a középkorban különösen a déli Flandria volt nevezetes, de az északiak lakossága, élén a hollandusokkal, már akkor is külön utakat keresett, s míg déli társaik a hanza szövetségesei voltak, felvették a versenyt a hanzával a Keleti-tengeren is. A faji, gazdasági és társadalmi ellentétek a két részt nemsokára elválasztották. Az északi államok germán lakossága a protestantizmushoz csatlakozott, amire II. Fülöp az inkvizíciót ide is átültette. Zsarnoksága ellen az északi államok fellázadtak, sőt amidőn *Alba herceg*, kormányzó a németalföldiek átmeneti kereskedelmét érzékenyen sújtó spanyol alkabala adót, — amelyet itt a tizedik garasnak neveztek, — meg akarta honosítani, a román és katolikus déli államok is csatlakoztak hozzájuk. Ez utóbbiakkal ugyan a spanyolok gazdasági érdekeik figyelembevételével kiegyeztek, de az északi tartományok 1579-ben függetlenítették magukat. Ezóta gazdasági érdekeik még inkább elváltak. Antwerpen, amely Brügge bukása óta az északi kereskedelem közép-pontja volt, amelynek börzéjén Európa pénzügyeit intézték, a városoknak a spanyolok által 1585-ben történt meghódítása után teljesen lehanyatlott. Helyét az északi szabad részben fekvő Amsterdam foglalta el s az átmeneti kereskedelem is egészen a hollandusok kezébe került, míg a déli tartományok ezentúl inkább csak iparral foglalkoztak. Az átmeneti kereskedelem lebonyolítása érdekében nagyszabású hajóépítkezés kezdődött; a nagy armáda ellen már tekintélyes segítséget adhattak Angliának, fényes győzelmükkel pedig megalapították tengeri hatalmukat.

A portugálok hozta keletindiai árúkat a hollandusok közvetítették az európai országokkal, s amidőn pedig II. Fülöp innen is kizárta őket, maguk mentek el Indiába, a portugálokéval versenyző gyarmatokat alapítottak, amazok birtokait néhányinak kivételével el is szedték, s így az indiai kereskedelemben még a 16. század végén a portugálok örökébe léptek.

Gazdasági életük különben a többi Európával ellentétben még mindig a városi gazdálkodás formáin nyugodott, de a meggazdagodás útját nem zárták el. Még a 16. század végén a gyarmati kereskedelem kiaknázására egyes kereskedelmi társulatok keletkeztek, amelyeket azután 1602-ben egy kiváló államférfiu: *Oldenbarneveldt János* a Keletindiai Társasággá egyesített. Ettől kezdve ez a részvénytársaság, — amelynek szervezetében is érvényesült a németalföldi államok föderalisztikus kapcsolata, — épen úgy monopolizálta az indiai kereskedelmet, mint Portugália. A kereskedelmi társaság gyakorolta a pénzverés, hadüzenés és békekötés jogát és külön jogszolgáltatása is volt, vagyis államot alkotott az államban, gyarmatai és hajói voltak

¹ olv.: *drék* és *ráli*.

anélkül, hogy területileg létezett volna. E társaságnak nagy sikerei újabb hasonló alapításokra ösztönözték a hollandusokat, akik a nyugatindiai (1621), majd többi nevezetesebb kereskedelmi területeiken is hasonló részvénytársasági alapon rendezték be vállalataikat.

Európán kívül kétségtelenül Indiával tartották fenn a legélénkebb érintkezést. Elő- és Hátsó-India és a szigetek: Ceylon, Szumatra, Borneó, Celebes stb. a hollandusok kezébe kerültek, akik még Japánban is megtelepedtek. E foglalásaik közben jutott egyik kiváló utazójuk *Tasman* Ausztráliába (1642), s így a hollandusok nevezetes felfedezéssel is gazdagították a világot. A keleti árúk közül rájuk nézve is a fűszereknek volt legnagyobb értéke, ipari termékeiken kívül ezek voltak azok az árúk, amelyeket egész Európába széthordtak. Mert noha Ázsiával is élénk volt az összeköttetésük, kereskedelmüknek hasonlíthatatlanul nagyobb része Európában játszódott le, ahol a Földközi-tengeren s a Levantében is fontos szerepük volt. De még az ide induló hajóikat is beleszámítva, a Nyugat felé induló hajók számát messze felülmúlta a Keletre menőké: a Keleti-tenger vidéke volt kereskedelmük legfontosabb területe, ahol a hanza lehanyatlása óta valósággal uralkodtak s ahonnan igen becses nyersterményeket hoztak a nyugati iparos államoknak.

Átmeneti kereskedelmükből nagy hasznot húztak s a kereskedő osztály szűfőlött meg is gazdagodott, ami azonban a szegényebb iparososztállyal szemben pártküzdelmekre vezetett. Az autonóm városok kormánya mindenütt a kereskedők kezében volt, akik az állami hatalom megerősödését saját kapitalisztikus gazdálkodásuk és osztályuralmak érdekében megakadályozták, de evvel egyszersmind szegényebb ellenfeleiket a helytartók szövetségébe kergették.

Nagy átmeneti kereskedelmének köszönhette Hollandia tengeri hatalmát is, amelynek nagyságáról fogalmat ad, hogy az egész világ hajóparkjának háromnegyedrésze a hollandusok tulajdonában volt. Nagy gazdagságának köszönhette azt is, hogy a 17. században Amsterdam az európai pénzüzet középpontja, ahol a modern börzei élet is kifejlődik. Ennek megvoltak ugyan a maga káros hatásai, mert az üzérkedésre éhes közönség minden csalásra alapított vállalatnak is léprement, ami természetesen megrendítő válságokba sodorta a lakosságot.

Hollandia nagy hatalma kényszerítette a szomszédos országokat, különösen Angliát, hogy ellene erélyesen fellépjenek.

Angolország gazdasági élete a Tudorok trónrajutása óta (1485.) nagyot fejlődött. Gyapjúja már korábban is keresett cikk volt a Csatornán innen is, most pedig a gyapjútermelés érdekében a nagybirtokosok a kisbirtokokat is összevásárolták. Az ország nagy része itt is, mint Spanyolországban, legelővé változott, de anélkül, hogy e mozgalomnak itt is olyan következményei lettek volna, mint a Pirénei-félszigeten. A nép nagy része ugyan elvesztette foglalkozását, de csakhamar megtalálta az ipar terén. A kormány eltiltotta a nyersposztó kivitetét, hogy így a népnek munkát biztosítson, a posztóipar nagy fejlettsége következtében háziiparszerűen szervezkedett, s mikor a protestáns-üldözések elől nagyszámú németalföldi iparos vándorolt be, ezek az angol posztóipart is a németalföldinek színvonalára emelték. A szigetországban általában különös szerencsével tudták az agrárius és a merkantil érdekeket összeegyeztetni s a liberális whig- és a konzervatív tory-párt ellentétei még jóval később is megóvták a két irányzat üdvös egyensúlyát. Erzsébet királyné (1558–1603.) pedig az idegenekkel szakított, a hanzával is rövidesen leszámolt (1598.) s a nemzeti kereskedelem körüli érdemeit fontos pénzügyi reformmal tetőzte be, amit *Gresham*¹ Tamás még avval egészített ki, hogy 1566-ban Londonnak börzét épített.

¹ olv.: *gresem*.

Már ekkor szerette volna Anglia Hollandiával is felvenni a küzdelmet s a vámháborúskodás nem is volt elkerülhető, de a spanyolok tengeri monopóliumával szemben a két ország egymásra volt utalva. Mind Németalföld, mind Anglia tengeri hatalma az amerikai csempészkereskedelem révén nőtt nagyra. A 16. század végén pedig itt is monopolizált kereskedelmi társulatok ragadták magukhoz a külső kereskedelmet, ezek közül legnevezetesebb az 1600-ban alapított, később oly nagy hatalomra jutott Keletindiai Társaság.

A Tudorok népszerűsége a *Stuartoknak* nem vált osztályrészévé, önkényes uralmuk a nagy forradalomra (1644—9.) vezetett és *Cromwell Olivér*, a köztársaság mindenható protektora 1651-ben elérkezettnek látta az időt arra, hogy Hollandia versenyével leszámoljon. Tönkre akarta tenni a kis ország hatalmi alapját: átmeneti kereskedelmét, és híres Act of Navigation¹-jében kimondotta hogy: 1. az Anglia partjai melletti partmenti hajózásból és halászatból az idegen hajókat kizárja; 2. Anglia és gyarmatai közt a kereskedelmet csak angol hajó közvetítheti; 3. az európai országok áruát az angol hajókon kívül csak az illető ország hajói hozhatják a szigetországba; 4. külföldi kereskedők a bevitt árukért kétszeres vámtételeket fizetnek; 5. a gyarmatok áruát Angliába kell hozni. Hogy pedig e rendeletet ki ne játszhassák, igen pontosan meg is határozta az angol hajó fogalmát; eszerint angol hajó az, amely Angliában készült, angol lobogó alatt hajózik, amelynek tulajdonosa, kapitánya és legénysége legalább háromnegyedrészen angol.

Evvel a nagy fontosságú rendelettel alapította meg Cromwell Anglia kereskedelmi és tengeri hatalmát. Hollandiát azonban az Act of Navigation nem törte meg, háromszor is felvette Anglia ellen a háborút (1652—4., 1664—7. és 1672—4.) s noha végre is a Cromwell rendeletét el kellett ismernie és amerikai gyarmatait is Angliának át kellett engednie, kereskedelme azért meg nem csappant. Ennek hanyatlása csak a 18. század második felében indult meg s oka Hollandia iparának hanyatlása, az uralmon lévő párt szörnyű korrupciója s a meggazdagodott családoknak az áruüzlettől való visszavonulása volt. A nagyüzemszerűen szervezkedő iparral szemben Hollandia még mindig fenn akarta tartani a régi formákat; alkotmányát és közigazgatását sem tudta a lényegesen megváltozott viszonyokhoz alkalmazni s így a versenyt ki nem állotta.

A Franciaország, Colbert védővamos politikája ellen való küzdelem különben is szövetségre bírta az ellenségeket. A szövetséget politikai tényezők is előmozdították: a dicsőséges forradalom a hollandus *Orániai-ház*at emelte az angol trónra (1689), az elűzött Stuartok pedig Franciaországban találtak pártfogóra. Különben Anglia féltékenyen őrizte fellendülő iparát, védte azt védővámokkal és a szükséges nyersanyag beédesgetésével, Hollandiával szemben pedig az Orániai-ház trónrajutása után is kitartott régi politikája mellett.

A 18. század elején Anglia újabb diadalt aratott Spanyolországgal szemben is. A spanyol örökösödési háború után 1713-ban megszerezte magának harminc évre az amerikai néger rabszolgakereskedelem jogát (*assiento*), amelyet azután az e célra alakult

¹ olv.: *ekt ov nevígész*n, hajózási rendelet.

Déltengeri Társaságra ruházott. E társaság részvényei meglepő módon emelkedtek is a nyomukban megindult üzérkedés egész sereg csalásra alapított vállalat keletkezésére vezetett, amelyek már 1720-ban megrendítő válságba sodorták az országot. Az 1713. évi szerződés nagy fontossága azonban nem ez volt, hanem az, hogy vele együtt Anglia azt a jogot is megkapta, hogy a visszatérő hajókon nyersárút hozzon Európába, sőt hogy évenként két hajórakomány iparcikket vihessenek be a spanyol gyarmatokba, ami azután ürügyet adott a mindinkább növekedő csempészkereskedelemre s a spanyol kereskedelmi monopólium megdöntésére.

Hasonló jelentősége volt az 1703-ban Portugáliával kötött *Methuen*¹-féle szerződésnek, amelyben Portugália, hogy borainak az angol piacon monopóliumot szerezzen, gapjútermelését az angol posztóiparnak teljesen feláldozta.

Leghosszabb ideig Franciaországgal küzdött Anglia a gyarmatokban; a minduntalan kiújuló ellenségeskedés annyira emlékeztetett a két állam nagy középkori küzdelmére, hogy ahhoz hasonlóan angol-francia százéves gyarmatháborúnak nevezték el (1683–1815.). Ennek folyamán az angolok Amerikában és Indiában is elszedték a franciáktól gyarmataikat.

Így lett naggyá az angol tengerészet az Act of Navigation alapján, így vívta ki magának a tengeren az elsőséget, így szedte el a hollandusok és franciák gyarmatait; kereskedelmi tekintetben már egy ország sem vetekedhetett vele, a szigetországban nagy vagyon gyűlt össze, amely lehetővé tette 1694-ben az Angol Bank és 1695-en a Skót Bank megalakulását, ipara pedig kiváló feltalálói: *Wyatt, Arkwright, Kay, Cartwright* és *Watt*² nyomán minden más állam előtt terelődött a gyáripár útjára.

4. A merkantil rendszer Franciaországban.

Amikor a 17. század elején Angolország és Hollandia már nevezetes gazdasági hatalmak voltak s féltékeny szemmel nézték egymás emelkedését, akkor Franciaország gazdasági élete még középkori nyomokon haladt. A franciák gazdasági politikája különben sem volt valami szerencsés; míg Anglia agrárius és merkantil érdekeit mindig össze tudta egyeztetni, itt e kettő éles ellentétben állt s egymás megrontására tört.

A középkor a mezőgazdaság érdekeit védte, *I. Ferenc* (1515–1547.) óta azonban, hogy a külpolitikai célokra mentől több pénzt teremtsenek elő, az ipar emelésére törekedtek. *IV. Henrik* (1589–1610.) kiváló miniszterével *Sully*³ végre a nép gazdasági törekvéseinek irányítását is az államhatalom hatáskörébe vont; Sully megint az agrárius érdekek szószólója volt, de ez alkalommal azok még sem érvényesültek oly kizáróan, mert királya az ipari törekvéseket is méltányolni tudta s különösen a selyemipar meghonosításával szerzett magának érdemeket. Időközben Franciaország belül és kifelé is megerősödött, sőt annyira jutott már, hogy az idegen tőke kiszorításával az államhitel is nemzeti kezébe került. Igaz, hogy a tőkésosztály helyzetével visszaélt, a népet zsarolta, a kormányt pedig megcsalta, de az ellene kitört hosszadalmas zavar, a *fronde* mozgalmi mégis csak neki biztosították a győzelmet.

A gyors közgazdasági haladás dacára az ország e téren még igen fejletlen volt, midőn *XIV. Lajos* mindenható miniszterének *Mazarinnek*⁴ halála után a gazdasági és pénzügyek élére egy kiváló nemzetgazda, *Jean Baptiste Colbert*⁵

¹ olv.: *meszuin*. — ² olv.: *uejet, árkrejt, kéj, kártrejt, uot*. — ³ olv.: *szüll*.

⁴ olv.: *mázáren*. — ⁵ olv.: *kolbër*.

jutott (1661). A feladat, amely reá várt, nem volt könnyű, mert nagy mulasztásokat kellett pótolni, de Colbert sem volt a félrendszabályok embere s erélyesen hozzálatott a rendezéshez. Ő is a hagyományos úton, a polgári osztály szövetségével akarta a királyi hatalom megerősítését keresztülvinni s így a kiváltságolt papsággal és nemességgel szemben az alsóbb néposztályok, különösen a harmadik rend, a városi polgárosztály érdekeit karolta fel. Az egyházi birtokokat állami kezelésbe vette, a nemességet pedig avval, hogy az egész közigazgatást államhivatalnokokra bízta, megfosztotta jelentőségétől. Velük szemben az adózó néposztályon közvetett adókkal iparkodott segíteni, mert ez alól a két kiváltságolt rend sem vonhatta ki magát.

Colbert a merkantil rendszer legtükéletesebb képviselője; kora és utódai már annyira azonosították e rendszert az ő elveivel, hogy róla colbertizmusként is nevezték. A külkereskedelmi mérleg elvének következményeit tisztábban ismerte fel, mint előtte bárki, s avval az egyoldalúsággal szemben, amellyel a spanyolok és portugálok a mérleg aktivitását a gyarmatkereskedelemmel akarták biztosítani, az érem másik oldalát, a nemzeti ipar fejlesztését sem tévesztette szem elől. De amidőn Colbert az ügyek élére jutott, a kedvező külkereskedelmi mérleg eléréséhez szükséges feltételek egyike sem volt meg Franciaországban; ipart is, gyarmatokat is Colbertnek kellett teremtenie.

Az ipar fejlesztésében fáradhatatlan volt. Ahol a külföldön valamely iparág virágzásnak és hírnévnek örvendett, onnan kiváló iparosokat édesgetett Franciaországba, hogy ezek oda is átültessék az illető iparág ügyességeit; ahol pedig ezt tenni nem lehetett, oda a franciákat küldte ki tanulmányútra. Állami mintagyárakat alapított, a tőkét s a vállalkozókat pedig avval buzdította ipari vállalatok alapítására, hogy nekik előleget, adómentességet és prémiumokat adott, a külföldi verseny ellen pedig védővámokkal oltalmazta őket. Első 1664-i vámtarifája még csak általánosságban állapította meg a ki- és beviteli váموkat, a védővamos tarifa csak 1667-ben lépett életbe s csak kiegészítette az előbbit, amennyiben az oly cikkeket, amelyeket Franciaországban is készítettek, pótvámokkal védelmezte azokkal az országokkal szemben, amelyeknek veszedelmes versenyétől tartani kellett. A kereskedelem védelmére az *Ordonnance de Commerce* ben¹ megteremtette a modern kereskedelmi törvénykönyvet, a kereskedelmi érdekek előmozdítására pedig kereskedőkből tanácsot alakított, amelynek határozatait rendeleti úton léptette életbe, evvel a gyakorlati szempontoknak is érvényt szerezve. Buzgólkodásának megvolt az a nagy eredménye, hogy míg előtte az országnak alig volt ipara, néhány év mulva, különösen a luxus-ipar terén, egész Európa Franciaország iparától függött s a francia ízlést utánozta. Az iparon kívül a gyarmatbirodalom szervezése is Colbert érdeme, ő utalta a franciákat Északi Amerikába, amelynek gyarmatbirodalmát XIV. Lajosról Louisianának² nevezte el, s az ő idejében kezdtek a franciák Indiában is gyarmatokat alapítani.

¹ olv.: *ordonánsz dö komersz.* — ² olv.: *luiziána.*

De XIV. Lajosnak, aki abszolút hatalmát a külfölddel is éreztetni akarta, a sok cél-talan háborúra rengeteg pénz kellett, hadügyminisztere *Louvois*¹ a hadviselés költségei miatt összekülönbözött Colbert-rel, a pazar királyi építkezések is sok pénzt nyeltek el, Colbert takarékosagra intő szózata pedig annyira felingerelte a királyt, hogy hűtlen kezeléssel vádolta meg miniszterét, aki e felcst való izgalmban beteg lett s a maga igazolása után 1683-ban meghalt. Az udvar takarékosága miatt nem szerette, a nép meg azért, mert megrontójának tekintette; éjjel szuronyok védelme közt kellett eltemetni. Rendszerének kétségtelenül voltak hiányai is, a legnagyobb, hogy a földművelő osztály az agrárius érdekek elhanyagolása, sőt elnyomása következtében tönkrement. A legtöbb hiba azonban nem őt terheli; ha hivatala elfoglalásához ki is kellett mondania a devalvációt, ennek okai elődei voltak s az udvar esztelen költekezéséről sem tehetett.

Halála után gyorsan bekövetkezett a hanyatlás. 1685-ben kiűzték a protestánsokat s a félmillió menekülő széthordta a francia ipari ügyességeket egész Európában, amire a francia ipar kiváltságos állapota is megszűnt. 1720-ban pedig megrendítő pénzügyi válság súlyosbította az amúgy is nagy bajokat. 1716-ban egy kalandor skót *John Law*² jegybankot, a következő évben pedig *Misszisszippi Társaságot* alapított; vállalatát az állam is támogatta s Law elvállalta az államadósság visszafizetését, az országot pedig e címen fedezetlen papírpénzzel árasztotta el. Vállalkozásai az üzérkedő kedvet is fokozták s a *Misszisszippi Társaság* 500 livre névértékű részvényei 20,000-re emelkedtek, de amikor 1720-ban bekövetkezett a hirtelen bukás, a részvényesek 20 livre-rel elégedhettek meg. A bukás pedig annál súlyosabb volt, mert Franciaország a gyarmatháborúban is vereséget szenvedett s nem volt államférfiu, ki az országot a súlyos válságból kivezethette volna.

5. Európa egyéb államai.

A merkantil rendszer Európa nyugati országaiban fejlődött ki, de amidőn ezek az országok már tudatos közgazdasági politikát űztek, Közép- és Kelet-Európa államai még nem érték el azt a fokot, amelyen a gazdasági életet is országosan, államilag lehetett volna szervezni és irányítani. Közép-Európa az előbbi századokhoz képest visszaesőfélben volt, kedvezőtlenebb helyzete és feldaraboltsága a Nyugat versenyével szemben lejtőre vitte. A hanyatlás ugyan nem állott be mindjárt, a 16. században még alig volt érezhető, de a 17. században már mindenütt nyilvánvalóvá lett.

Itáliát feldúlták a háborúk, amelyeket e virágzó félszigetért franciák, spanyolok és németek folytattak, az apró fejedelemségekből a nemzeti állam megalakulni nem tudott. Egyedüli szerencséje az volt, hogy városi középosztálya nem pusztult el, *Velence* még fontos kereskedő város volt, *Firenze*, de különösen *Genova* bankárai még jó ideig nevezetes szerepet játszottak Európa piacain. A legmélyebb a hanyatlás a 17. században volt, míg a 18-ban néhány nagyobb országrész újra lendületnek indult.

Szomorúbb volt *Németország* helyzete. A városi gazdálkodás bukását nyomon követte az ország felaprózódása (1648). Számtalan különálló vámterület választotta el egymástól a németeket s tette lehetelenné gazdasági érintkezésüket. A csapást pedig fokozták a harmincéves háború pusztításai: *Csehország* és a déli államok lakosságának jelentékeny része elpusztult, az országok elnéptelenedtek, a harci zaj közben még a mezőgazdaság is súlyos válságoknak volt kitéve, úgyhogy visszasüllyedt az extenzív formákba. A német kereskedelem a hanza bukása után idegenek kezébe került, a régi híres kereskedővárosok közül csak *Hamburg* és *Bréma* őrizte meg jelentőségét, a Keleti-tenger

¹ olv.: *Luyud*, — ² olv.: *dzson lo*,

partvidéke ellenben egészen lehanyaglott, egy része svéd fennhatóság alá is került, s azóta svédek és oroszok küzdöttek e tengerért, amelynek bejáratánál, a Sundban, a dánok a hajókat megvámolták. A két legnagyobb fejedelemség, a Hohenzollernek és Habsburgok országai is csak a 18. században tudtak az általános hanyatlásból kiemelkedni.

Poroszország és Brandenburg újjászervezését *Frigyes Vilmos*, a nagy választófejedelem (1640–1688.) kezdte meg, majd unokája *I. Frigyes Vilmos* király (1713–1740.) folytatta. A nagy munka betetőzése azonban *II. Frigyes* (1740–1786.) érdeme: telepített, mocsarakat csapolt, csatornákat ásatott; országában meghonosította a merinói juhott, a burgonyát meg a selyemhernyót és a merkantil rendszer eszközeivel oly ipart teremtett, hogy míg uralkodása előtt a kereskedelmi mérleg passzív volt, alatta a kivitel már 4^{1/2} millió tallérral haladta meg a bevitelt.

A habsburgi birtokokon *I. Lipót* (1658–1705.) tett kísérletet a merkantil politika meghonosítására, mindazáltal e rendszer csak *VI. Károly* (1711–1740.), *Mária Terézia* (1740–1780.) és *II. József* (1780–1790.) idejében fejtett ki, sajnos azonban, hogy e rendszerben Magyarországnak szánták a gyarmat szomorú és háládatlan szerepét. *VI. Károly* az Adriai tengert szabadnak nyilvánította s Triesztből és Fiuméből élénk kereskedelem indult meg a Levante felé, a Keleti Társaság azonban megbukott, valamint azok a kísérletek is meghiúsultak, amelyeknek célja az Indiával való közvetlen összeköttetés volt.

A keleti államok közgazdaságáról még ebben az időben sem igen lehet szó. Csak Oroszország volt e tekintetben kivétel, ahol két kiváló uralkodó: *Nagy Péter* (1689–1725.) és *II. Katalin* (1762–1796.) abszolút hatalmukkal, erőszakos úton igyekeztek városi középosztályt, ipart és kereskedelmet teremteni s az országot az idegenek gazdasági uralma alól felszabadítani.

VI.

A világkereskedelem kora.

1. Az individualisztikus tanok és a nagy forradalom hatása a gazdasági életre.

A 18. század végén elbukott a merkantil rendszer. Az első heves támadás hazájában, Franciaországban érte, ahol e rendszer tönkretette a földműves osztályt, s noha igazságtalanul, neki tulajdonították az államháztartás csődjét is. Franciaországi ellenesei, a fiziokraták, a hibát a földművelés elhanyagolásában látták, angolországi ellenségei pedig tulajdonképpen a régi rendszer iparpolitikájából kiindulva alapították meg az industrializmus rendszerét. Amannak főképviselői *Quesnay* (1694–1774.) és *Turgot*¹ (1727–1781.), emennek megalapítója *Smith Ádám*² (1723–1790.).

A felvilágosodás irodalma általában már nagy rést ütött a régi gondolkodáson. *Bacon*³ (1561–1626.) még csak a múlt idők tévedéseit és balvéleményeit akarta elsöpörni (tabularasa), hogy következtetéseink helyüket megállják. *Hobbes*⁴ (1588–1679.) már el is távolította a társadalmi balvéleményt, az istentől eredő jogokat; a társadalmat szerződésre vezette vissza, amelyet az emberek azért kötöttek, — jogaik tekintélyes részét az államhatalomra ruházva, — hogy a mindennek harca mindennek ellen megszünjék. *Locke*⁵ (1632–1704.) pedig kijelentette, hogy az emberek azért nem vesztették el természetes

¹ olv.: *kené, türgő*. — ² olv.: *szmisz*. — ³ olv.: *békn*. — ⁴ olv.: *hobz*. — ⁵ olv.: *lok*.

jogaikat: a személyes szabadság s a munkától függő tulajdon jogát; annyira nem, hogy a nép, ha összeütközésbe jut a végrehajtó hatalommal, az éghoz is felebbezhet. Ilyen irányban haladt tovább a mozgalom mind szélesebb körben és mindig élesebb hangon. Különösen Franciaországban, ahol volt elég ok a panaszra, az amúgy is könnyen izguló franciák mind radikálisabb eredményekre jutottak, anélkül, hogy tételeik reális tartalmával sokat törődtek volna.

Az általános szabadságvágy végre a gazdasági írókat is magával ragadta. A 18. századot különben is az egyéniség századának nevezhetjük. Az egyén minden téren lerázza kötelékeit: halad a maga útján anélkül, hogy másra tekintettel volna. Hogyne kívánta volna az avult gazdasági formák bilincseit is lerázni lábairól? A merkantil rendszer az állami gyámkodáson alapult, a céhrendszer nem a termelő, hanem a fogyasztó érdekeit védte, illetve akkor már azt sem tudta megvédeni, s néhány kiváltságos kikkjévé vedlett át. Ezeket a korlátokat, ezt a gyámkodást akarták megszüntetni a szabadgondolkodók; a fiziokratizmus és smithianizmus közös vonása: az individualizmus, a gazdasági egyén felszabadítása a gyámkodás és a korlátok alól. Az állam elégedjék meg avval, hogy megvédi a személyes szabadságot és a vagyonbiztonságot. Különben pedig legyen szabad minden: a tulajdon, még az ingatlan is, amely eddig a nemesség kiváltsága, a kereset, amelyet eddig céh és monopóliumok korlátoztak. Kívánják tehát a céh, a monopóliumok, a nemesi kiváltságok eltörlését. És evvel együtt megszületik a szabad verseny eszméje és jelszava a: „laissez faire, laissez passer”.¹

Franciaországban a sok gyulékony anyag fel is robbant. De nem is volt csoda, mert a nép vállait szörnyű terhek nyomták. A király nem foglalkozott államügyekkel; XV. Lajos a napi egy órát is sajnálta tölteni; a nemesség pedig az udvar fényét emelve, esztelen költségeinek áldozata lett s a király osztogatta, a nép fizette kegyelemkenyéren élt. De azért kiváltságairól lemondani nem akart s még a maga mellé emelt pénzarisztokráciát is lenézte. A paraszt pedig dolgozott magának és urának, fizetett urának és az államnak, de azért semmi jogot nem élvezett, még azt is el kellett tűrnie, hogy a vad, amelyet a nemesség vadászszenvédélye a paraszttal szemben nagy védelemben részesített, elpusztítsa termését. A legnagyobb baj azonban az államháztartás bukása volt, amelyen a népszerű fiziokrata miniszterek sem tudtak segíteni.

A baj oly mélyen gyökerezett, hogy csendes lefolyású orvoslás lehetetlen volt. A nagy felfordulásban pedig azok kerekedtek felül, akik legalul voltak s akiknek nem volt veszteni valójuk. A proletariátus rémuralma gyanúsnak tartott és vérpadra küldött mindenkit; nemcsak a nemes, hanem a vagyonos, a tanult és a tehetséges embert is. A felszabadulás megtörtént, szabad lett az egyén és a gazdálkodás: a nemesi kiváltság, a jobbság, a céh, a monopólium megszűnt; csak egyen nem tudott a forradalom segíteni: az államháztartás baján. Lefoglalták a papi birtokot, rátették kezüket az emigránsok földjeire is, de végre is fedezetlen papírpénzt: asszignátákat, majd mandátokat kellett kibocsátaniuk s a papírpénz áresését kényszerárfolyammal, az árúk értékének ennek következtében beállott rohamos emelkedését pedig maximalis tarifával megakadályozniuk. Mindhiába, 1797-ben végre is 45 milliárd értékű asszignáta és 2400 millió mandat vesztette el értékét.

¹ Olv.: leszé fer, leszé paszé, engedjétek cselekedni, engedjétek megtörténni; értelme: hadd menjen minden a maga útján (állami beavatkozás nélkül).

A rendezés csak *I. Napóleon*nak (1799—1814.) sikerült. A császárság végre helyreállította a személyes és vagyonbiztonságot, a *Code*¹ *Napoléon* egyik könyve pedig oly alapokra fektette a kereskedelmi jogot, hogy a többi európai államok is átvették. 1800-ban megalakult a *Banque de France*,² amelyet a császár a jegy kibocsátás jogával is felruházott, és az államháztartás egyensúlya helyreállt. Sőt a császárság nagy külső hadjáratokra is vállalkozott, amelyekben dicsőségesen hordta végig a francia zászlót egész Európán, országokat megalázva, hódítva, szétszakítva és alakítva. Csak Angliával nem bírt Napóleon, amelynek tengeri ereje ellen a franciák és spanyolok egyesített hajóhadai sem voltak elég hatalmasak. Hogy Napóleon ezt megdönthesse, kereskedelmére súlyos csapást mért: 1806 november 21-én Berlinben kiadott rendeletével kimondta a szárazföldi zárlatot, amelynek következtében megszakadt a szigetországgal a közlekedés. De Európa már nem tudott Angliát nélkül megélni. A gyarmatárúk megfogytak, a Napóleon készítette pótcikkek nem ízlettek a közönségnek; a drága, új, francia ipari készítmények nem kellettek; Oroszország pedig, miután Angliát megtorlasként az orosz gabonát is kitiltotta, nem tudott mit csinálni mezőgazdasági termékeivel. A zárlatot Európa népei megszegették, az oroszok pedig nyíltan elpártoltak, s noha Napóleon nagy haddal ment ellenük e hadjárat megingatta trónját, amely csakhamar össze is dült.

Európának azonban megvolt az a haszna, hogy a nagy forradalom társadalmi és gazdasági vívmányai nagyobb megrázkódtatás nélkül mindenfelé győzelemre jutottak. Nem egyszerre történt ugyan ez, sőt a 19. század első felében erős volt még a reakció, de a húszas években, 1830-ban és 1848-ban a forradalom újabb hullámai vonultak át Európán s a század közepén a nagy csata meg volt víva. A győztes azonban nem a proletariátus, sem a parasztság, hanem a tökéletes polgárostály, a kapitalizmus lett; csak Franciaországban nem állt helyre az egyensúly, de ott is az 1830-i és 1848-i forradalmaknál a kapitalisták kezében volt a döntés. Azóta az európai államok viszonya is megváltozott, háborút csak igazán fontos kérdések miatt vívtak; az európai politikát gazdasági kérdések irányítják, amelyeket azonban az államok békésen iparkodnak elintézni. Gazdasági érdek: új piacok teremtése irányítja a gyarmatpolitikát is, amely már több okot adott az összeütközésekre. A kereskedelemre nézve azonban a legfontosabb vívmány az volt, hogy Napóleon bukása után az európai ügyek rendezésére összeült bécsi kongresszuson (1815.) Angliát lemondott tengeri uralmáról s a tengert sem legesnek ismerte el. Azóta az összes tengereket, — a Suez-csatorna megnyitása (1869.) óta a Földközi-tengert is újra fokozott mértékben, — az összes nemzetek tekintélyesen felszaporodott hajói szabadon szelik át. Sőt volt a forradalomnak egy más, a népek érintkezését megkönnyítő újítása is: *Carnot*³ tanácsára a francia nemzeti gyűlés behozta a méter rendszert, amelyet Anglia, Oroszország és az Északamerikai Egyesült Államok kivételével lassanként az összes művelt államok elfogadtak.

¹ olv.: *kod*; törvénykönyv. — ² olv.: *baⁿk dö fraⁿsz*; francia bank. — ³ olv.: *kárnó*.

2. Az Újvilág gazdasági függetlenítése.

Az Újvilág felfedezésével mindjárt megindult a területek begyarmatosítása is. Az elsők a spanyolok voltak, akik gyarmatosításukat Közép-Amerikában kezdték, de evvel egyidőben a földrész déli részét is gyarmatosították. Itt nemsokára a portugálok megvetették lábukat Braziliában, míg az angolok Északi Amerika partvidékén sikeresen keltek versenyre a hollandusokkal, akiknek gyarmatait el is szedték. Amikor a franciák is megjelentek a küzdőtérén, már csak Északi Amerika belsejében foglalhattak.

A gyarmatosítók nagy részének csak kizsákmányolás volt a célja; spanyolok, portugálok és franciák csak azért telepsznek le, hogy az Újvilág jövedelmező kereskedelmén és kincsein meggazdagodjanak. Komoly gazdasági munkát nem végeztek, ez csak az angolokról és hollandusokról mondható, akik a begyarmatosított területek gondos megművelésével birtokjogukat csakugyan megszilárdították és uralmukat biztosabb alapokra fektették. De még az ő kormányzási elveik szerint is a gyarmat az anyaállamtól függött, nem csak politikailag, de gazdaságilag is: ellátta azt jó olcsó nyersanyaggal és megvette az anyaállam iparcikkeit borsos áron. Minthogy ez a kereskedelem nagyon jövedelmező volt, az anyaállam azt monopolizálta, s hogy a piacon feltétlenül uralkodjék, a gyarmatokban az ipar kifejlődését el is nyomta.

Ez az igazságtalan viszony lett azonban az oka annak, hogy a gyarmatok, amint valamelyest megerősödtek, az anyaállam hatalma alól függetlenítték magukat. A példát erre Anglia északamerikai gyarmatai adták meg, amelyek még a nagy francia forradalom előtt (1776—83.) *Washington, Franklin* és *Lafayette*¹ vezérlete alatt kivívták szabadságukat. Példájukat azonban már a napóleoni háborúk alatt a spanyol, majd a portugál gyarmatok is követték.

A felszabadulás azonban nem a bennszülöttek, nem is a bevitt négerek műve volt, hanem az európai telepeseké s a fehér faj fennhatósága továbbra is megmaradt. Az elszakadás nem a fajok harca, hanem a gazdasági tekintetben elnyomottak küzdelme volt elnyomóik ellen. A fehér ember továbbra is ura maradt a többinek; az indiánok pusztulóban voltak, a négerekkel folytatott rabszolgakereskedést pedig az Északamerikai Egyesült Államokban is csak a polgárháború (1861—65.) szüntette meg. A felszabadulás óta bámulatos a gyarmatok gyors fellendülése; ahol néhány nyomorult viskó volt, ott ma nagy városok állanak s óriási ipari vállalatok veszélyeztetik Európa gazdasági életét, amellyel Amerika a mezőgazdaság terén is sikeresen vette fel a versenyt. Szédületes haladását az európaiak kivándorlása is elősegíti, mert az a körülbelül 30 millió kivándorló, ki a 19. század folyamán Amerikát választotta új hazájának, semmikép sem kicsinyelhető erő.

Igen gyors lépésben történt Ausztrália betelepítése is, ez csaknem kizáróan az angolok munkája. Amióta az európaiak Amerikát elvesztették, azóta Afrikában és Ázsiában iparkodnak magukat gyarmatokkal kárpótolni. Újabban a németek és olaszok is hozzáfogtak a gyarmatosításhoz, az oroszok pedig Északi Ázsiát szerezték meg, ez azonban kevés hasznot hajt s a japánokkal szerencsétlen háborúba is keverte Oroszországot. A legsikerültebb gyarmati politikát Anglia űzi. Észak-Amerikában megtar-

¹ Olv.: *Washington, Franklin, Lafayette*.

totta Kanadát, s noha Ausztrália államai nagy autonómiát élveznek, mégis csak a brit birodalom tagjai. Indiában a Keletindiai Társaság vette fel szerencsésen a küzdelmet s *Robert Clive* és *Warren Hastings*¹ vezetésével alá is vetette a társaságnak egész Elő-Indiát, ennek a kormányzását azonban 1858-ban a társaságtól az angol állam vette át. Afrikában szintén kiterjedt gyarmataik vannak az angoloknak, amelyek kevés megszakítással Egyiptomtól a Fokföldre terjednek. Kormányzás dolgában azonban sokat tanultak az európaiak az amerikai gyarmatok elszakadásából s ma már nem zúdítták magukra alattvalóik haragját.

3. Tőke, hitel és pénzüzet.

Már az újkor, az indiai és újvilági gyarmatok alapítása s néhány cikk nagyban való termelése és fogyasztása rendkívüli átalakulásokat eredményezett a forgalom terén, amely evvel már beleterelődött a modern kerékvágásba, a pénzgazdaság ama fejlett megnyilatkozásának alakjába, amidőn a pénzüzet, bankok, börzék és részvénytársaságok állanak a gazdálkodás élén. Már ekkor megkezdődött a kapitalisztikus gazdálkodás, s azóta a tőke mindnagyobb jelentőségre emelkedett: az államhitelt csak ez elégíthette ki, a nagy tengerentúli kereskedelmi vállalkozásokat csak ennek segítségével lehetett lebonyolítani, a nagyüzemű iparvállalatokat, a nagy befektetéseket megkövetelő gyárakat csak nagy tőkével lehetett fenntartani. A növekvő állami hitel, a felszabaduló kereskedelem, a találmányok nyomában fellendülő ipar, sőt az intenzívebb földművelés is csak fokozta tehát a tőke fontosságát s modern gazdasági életünknek ez lett a sarkköve, úgyhogy korunkat joggal nevezték el a kapitalizmus korának.

A 19. században, az egyes nemzetek kereskedelmi monopóliumának megszüntetésével, a tenger felszabadulásával a forgalom óriási arányokban növekedett: az Újvilág piacai mindenkinek megnyíltak, majd megkezdődött a nemzetek hajszája a még szabad területek gyarmatosítására. Az ipar a találmányok nyomában új cikket és új gyártó módszereket teremtett, amelyek a lakosság nagy részét e termelő ág szolgálatába vonzották s az igények emelésével a szükségletek fokozódását idézték fel. Hozzájárult még az új aranymezők: Brazília, Kalifornia (1847.), Ausztrália (1851.), Délafrika (1886.) kincseinek felfedezése és beözönlése is. És az adott körülmények közt, amidőn már régi nagy tőkével dolgozó vállalatok működtek a gazdaság minden ágában, lehetetlen is volt bármilyen vállalkozás a tőke éltető ereje nélkül. Ha a szükséges tőkének az egyes ember nincs birtokában, többek bevonásával, a tőkék összpontosításával a részvénytársaság teremti azt elő. Ez a tőke pedig már nem is személyi tőke, tulajdonosa a folyton változó szürke tömeg.

A kapitalizmusnak általában az a jellemző sajátsága, — mint kiváló tanulmányozója *Sombart* jellemzi, — hogy a személyi vonatkozásokat kiküszöböli,

¹ Olv.: *klejv* és *uoren hésztingz*.

hogy a minőségi vonatkozásokat mennyiségiekké alakítja át és minden viszonylatot rideg számok viszonyára változtat. Azt a célt, amelyet a részvénytársaság maga elé tűzött, csak a tőke, de nem a személyek szolgálják; az egyén bármikor kiválhat a kitűzött cél szolgálatából s helyét más személynek, illetve más egyén tőkéjének engedi át. Ugyanezt tette a kapitalizmus legkiválóbb eszközében, a gyárban is: a személyes tehetségeket, ügyességet felcserélte a géppel, amely menten az egyéni különbségektől, egyformán végzi munkáját s a munkást alárendelt közeggé süllyeszti. Már nem az ügyesség és a szorgalom határozza meg a termelés nagyságát, hanem a mennyiségek aránya, és ezért kell a tőkésnek egész működését a számvetésnek, az értékek és ellenértékek kiszámításának szentelnie.

A nagy tőke nagy tömegekkel tart fenn gazdasági kapcsolatot és nagy forgalmat teremt. Ennek a nagy forgalomnak és a bonyolult viszonylatoknak nagy igényei vannak az intézmények terén is. A pénz fontossága szükségessé teszi, hogy bármikor igénybe vehessék; a 19. században a hitelüzlet fontosabb, mint bármely előző korban. A hitelintézetek közt a jegybankok a legnevezetesebbek. A svéd, angol és skót jegybank ugyan még a 17. században keletkezett, de a többi mind a 19. század szülötte s a norvég és orosz kivételével nem állami intézmények, — mint az első jegybankok voltak, — hanem csak az állam részéről kiváltságolt, a bankjegykibocsátás jogával felruházott magánvállalatok, amelyek felett az állam felügyeleti jogot gyakorol, gyakran azt a határt is megszabva, ameddig a bankjegykibocsátás terjedhet (kontingentálás). Emellett azonban a 19. század egész sereg más hitelintézetet honosít meg: a váltóforgalom ad létet a leszámító bankoknak; a jelzálog- vagy földhitel-intézetek az ingatlan birtokra adnak kölcsönt, a hitelbankok a személyi hitelt s a vállalkozások szükségleteit elégítik ki, míg az alapító bankok ipari, kereskedelmi és közlekedő vállalatok támogatásával foglalkoznak. Tevékenységüknek új alakjai is vannak: a váltólelszámítás, a kibocsátó üzlet, a csekk és a warrant. Sőt Angliában és Amerikában a fejlődés még tovább haladt s a különböző bankok üzletfelei közt is kifejlődött a kompenzációs üzlet, amelynek lebonyolítására külön irodát tartanak fenn: a clearing-house-t.¹

A tőkeösszpontosítás megszorította a részvénytársulatokat, a részvények pedig a börzei üzérkedést lendítették fel; az értéktőzsdék élénk üzleti világára, a nagy játékszenvedélyre építették vállalkozásaikat az alapító bankok is. Ez a játékszenvedély s különösen a papirosok értékének okadatolatlan felverése azonban súlyos krízisekkel járt, amelyek tömegeket sodortak a romlásba, hanyatlást, pangást és hosszú vajúrást vontak maguk után.

A pénz nagy szerepe újabb pénzarisztokráciát is teremtett, amelynek hatalma akkora, hogy nemcsak a bankok és egyéb üzleti vállalkozások irányítására van döntő befolyása, hanem, hogy érdekei támogatására a sajtót is szolgálatába szegődött, sőt a nagypolitika rúgóit is mozgatja: szövetséget létesít, vagy háborúba kergeti az országot. A legnagyobb szerepe ebben az arisztokráciában a *Rothschild* család nemzetközi tőkének jutott, amely nagy államhitelezéseknek köszönheti eredetét és növekvését s amely még a kor fokozottabb igényei dacára is elhomályosította a Fuggerek világhírét.

¹ olv.: *kliring hausz*.

A nemesérc különben a 19. században sem bújta elő rejtekeiből, sőt mindinkább erősebb lett az a törekvés, hogy a nemesérc helyett pénzhelyettesítővel bonyolítsák le a forgalmat. A nemesérc ma a jegybankok pincéiben pihen, hogy helyet adjon a bankjegyek. Különben mindkét nemesérc veszített értékéből, különösen áll ez az ezüstre, amely a múlt század nyolcvanas éveiben oly rohamosan hanyatlott, hogy a két nemesérc aránya 1:15^{1/2}-ről átlag 1:35-re változott. Ez volt az oka annak is, hogy a legtöbb állam szükségesnek tartotta az aranyvalútára való áttérést s a kettős valuta mellett kitartó államok is megszűntették az ezüstpénz verését.

4. Gépek és gyáripár.

A középkor ipari szervezete: a céhrendszer az újkorban is fennmaradt, de a tőke kapitalisztikus alakulásai már ekkor rést ütöttek rajta. Különösen a textilipar volt alkalmas arra, hogy megdöngesse e rendszer avult bástyáit s a posztó- és vászongyárosok meghonosították a megbízó ipart, amelynél a nyersanyagot a vállalkozó adja az egyes munkásoknak s ezek az ő megbízásából, az ő rendelésére lakásaikban dolgoznak. A munkás e szervezet mellett elvesztette függetlenségét, a vállalkozó, a tőkés függő napszámosa lett.

A céhrendszer ez újabb alakulások ellen sikra szállt s a nagyüzemi gazdasági kodás megakadályozására, érdekeik védelmére nemcsak a városokon belül, hanem a különböző városok céhei is szövetségeket kötöttek. A mesterek érdekeivel azonban a legények érdekei összeütköztek, a mesterek meghatározott kisebb száma a legények nagy csoportjára nézve lehetetlenné tette, hogy legényi minőségükből kiemelkedjenek s így mestereikkel szemben ők is céheket és szövetségeket alapítottak, elkeseredésük pedig a felvilágosodás idején az egész céhrendszer ellen irányuló forradalmi mozgalommá nőtt. Pedig a céhrendszert már más támadások is érték, a városok falain kívül lévő vállalatok mind nagyüzemre rendezkedtek be. Elüljárt a fémipar, amelynek telepei a bányák mellett épültek s a bányákkal együtt szükségessé tették a nagyüzemet, különösen amióta 1620-ban *Dodd Dudley*¹ feltalálta az olvasztást. Majd utána más iparágak is, amelyek a víz hajtóerejét felhasználhatták, az erdők rohanó patakjait keresték fel.

A 18. században a technika különben is átalakult; nagy elmék és véletlen szerencse alakították át. *Hargreaves*² és *Wyatt* tökéletlen találmányaiból indult ki az a műveletlen borbély: *Arkwright*, aki az első szövőgépet összeállította s lóerőre berendezett gyárával már a 18. század hatvanas éveiben nagy vagyont szerzett magának. Példája másokat is vonzott és találmányát *Crompton*, *Kay* tökéletesítette, mígnem 1784-ben egy lelkes, *Cartwright* felállította az első mechanikus szövőszéket. S ugyanakkor, amidőn a mechanika terén ily fontos lépések történtek, egy szintén angol ember, *James Watt* 1765-ben új hajtóerőt, a gőzt kényszerítette az emberiség szolgálatába; gőzgépe nagy kelendőségnek is örvendett és Watt 1774-ben már meg is alapította az első gépgyárat, amelyből a gép elindult 19. századi diadalútjára.

A nagy forradalom azután betetőzte azt, amit a kapitalizmus, a legények mozgalmi és a gépek megkezdtek: a céhrendszer sutba került, az ipar is felszabadult. Azonban a legények, akik a leghevesebben támadták az avult korlátokat, semmit sem nyertek ledültükkal, a 19. század az ipar terén is visszaszorította az egyéniséget s a törvényszerűen működő élettelen szöve-

1. olv.: *dödtli*. — 2. olv.: *hárgrev*; a következő angol nevek kiejtését l. a 42. lapon.

vényes szerkezeteknek biztosította az uralkodást. A gépek segítségével a tőkésék látták a nagy változás hasznát, amely a század második felében rohamosan, a nyolcvanas és kilencvenes években pedig valósággal szédületes gyorsasággal haladt előre.

A század közepével egy újabb feltaláló korszak is kezdődik. Az emberek már nem véletlenül jutnak a nagyfontosságú találmányokhoz; a társadalom nagyon jól ismeri szükségleteit, tudja, hogy hol kell újítás, találmány; s a feltalálók sem borbélyok és papok, hanem szakképzett férfiak, akik a természettudományok eredményeivel felfegyverkezve fognak hozzá kísérletezéseikhez, amelyeknek meghatározott célja van. Az egyik találmányt nyomon követi a másik, a még tökéletlent a tökéletesebb. A szerves anyagokat visszaszorítják a szervetlenek; a munkást a gép; a régi hőforrást, a fát a szén; a növényi festőanyagot az ásványiak.

Ügyesség, tökéletesség nincs többé, a gép minden darabot teljesen egyformán készít el és amellett még nagy megtakarítással jár emberi erő, tér és idő tekintetében egyaránt. Régen tíz munkás tökéletes munkamegosztás közben is napjában csak 48 ezer tűt készíthetett, ma egy munkás négy gépre ügyelve elég 600 ezer tű készítéséhez. Régen negyven-ötven évig kellett várni, amíg a fa megnőtt, hogy elvigyék s a kohó fűtésére használják, ma vannak vasművek, amelyek üzemeltetéséhez naponként 2-3 km. hosszú vonat szénrakománya szükséges. Poroszországban öt millió lóerejű vasúti gőzgép közlekedik; ha ezeket lovakkal kellene helyettesíteni s más ló Poroszországban nem is volna, csak a zabtermelésre még egyszer annyi terület kellene, mint amennyit csakugyan ráfordítanak.

És mennél nagyobb az üzem, annál nagyobb a megtakarítás, a tőke tehát nem áll meg a gyáralapításnál, hanem a legnagyobb megtakarításra törekedvén, a munkát specializálja: az egyik cukorgyár pl. csak a nyerscukrot készíti el, a többit megint más gyárakra hagyja; az egyik vasgyár csak vasúti síneket, a másik szögeket gyárt, stb. De emellett megvan az arra irányuló törekvés, hogy e különböző gyárak ugyanannak a tőkének kezében legyenek. A rokongyárak közös érdekeik megvédésére ringeket alkotnak, kartelleket kötnek; üzemüket, termelésük nagyságát és áraikat egyöntetű szabállyal állapítják meg. E fejlődés végén pedig ott áll a tröszt, amely nem bízva meg a ring tagjainak szótartásában, egy kézben összpontosítja egy-egy iparág minden gyárát.

De nemcsak a gyáripar terén uralkodik a kapitalizmus; még azok az iparágak is, amelyekben nem nélkülözik a kézimunkát, a szorosabb kézműipar is kapitalisztikus formát öltött. A 19. század közepén ez még kisipar volt, ma pedig ezen a téren a megbízói rendszer az általános; a vállalkozó műhelyében összegyűjti a munkások egész seregét vagy kiadja a munkát tőle függő, otthon dolgozó kisiparosoknak. Így dolgozik a szabó, a varga, stb. Sok vállalkozó a munka különböző részeit úgy osztja szét emberei közt, amint azt a gyárban különböző gépek végzik. A lakatos dolgát pedig ma már egészen elvégzi a gyár, neki úgyszólván csak a szerelés és a javítás maradt meg.

S ha társadalmi tekintetben az új rendszer nagy bajokat is okozott, azt el kell ismerni, hogy a technikai haladás óriási gyorsasággal vitte előre a kultúrát. A 19. század elején az ember az olajlámpa, faggyú- vagy viaszgyertya pislogó fényénél dolgozott; a koppantó világát a hatvanas években felváltotta a petróleumlámpa, ugyanekkor már útat tört magának a még a század elején feltalált gázvilágítás, hogy azután a villamoslámpának engedje át a helyét. A hajtóerő még a század első felében is a ló, a víz és a szél volt; a gőzerővel szemben még mindig pesszimiztikusak voltak az emberek, s ma már általánosan használják a villamos erőt; evvel világítanak, evvel adnak hírt messze vidékekre, evvel gyártanak és főznek.

5. Világkereskedelem és közlekedés.

A nagy forradalom a kereskedelmet is felszabadította; a nemzeti gazdálkodás állította korlátok is dűledezni kezdtek, a forgalom a világkereskedelem jellegét öltötte magára. Ezt a fejlődést különösen a tenger felszabadulása segítette elő, ami lehetővé tette a csekély erővel rendelkező államoknak is, hogy kereskedelmi hajóikkal szántsák a sós hullámokat.

Ennél sokkal mélyebb hatással volt azonban a kereskedelem átalakulására a szorosabb értelemben vett termelő ágak, az őstermelés és ipar terén végbement nagy változás és a közlekedés tüneményeszerű, rohamos haladása.

A kapitalizmus és a tudományos felfedezések egészen átalakították az ipart, amely most már nem a fogyasztónak, hanem a raktárnak dolgozik, nem nézi a pillanatnyi kereslet nagyságát, hanem a jövőre való tekintettel, különösen olcsó munkaárak idejében rengeteg árút halmoz fel raktáraiban, hogy a kedvező pillanatban piacra vesse.

De nemcsak az ipar alakult át a 19. században, hanem az őstermelés is. A földművelésnek ugyan fennmaradtak a régi formái is: fontos állattenyésztő területeken a legelőgazdaság, kezdetlegesebb viszonyok közt és rosszabb talajon a legelőváltógazdaság, a két- és háromnyomásos gabonagazdálkodás, de ezekkel szemben mind több tért hódítottak a gazdálkodás intenzívebb formái: a többnyomásos gabonagazdálkodás és a gabonaváltógazdaság. A tudomány ezen a téren is éreztette befolyását, az ugarolást kiszorította a trágyázás, amely különösen a gabonaváltógazdaság rendszerét tette népszerűvé, mert az ugar helyett vetett takarmány nagyobb állatállomány fenntartását engedte meg, ami ismét a trágyázás lehetőségét fokozta. Végre *Liebig* mesterséges trágyaanyagokat honosított meg, a munkát pedig az első cséplőgéptől a gőzekéig a mezőgazdasági gépek hosszú sorozata könnyítette meg. Új takarmányanyagok az állattenyésztést is fellendítették; a mezőgazdasággal rokon iparágak (sör, szesz, cukor stb.) keletkezése pedig a mezőgazdaságot az iparral is szorosabb kapcsolatba hozta. A termelés e haladás következtében ezen a téren is nagyüzemszerű lett, mert a fogyasztás nagy tömegeket kíván.

Az ipari és mezőgazdasági termények tömeges fogyasztását azonban csak a közlekedés gyökere megváltozása tette lehetővé. Mezőgazdasági terményeket kocsin, messze országokba elvinni nem lehetett, de nem is ment a gabona messze vidékekre, csak a Kelet-tenger partjairól vihették ki a nyugati államokba, mert csak az olcsó víziút költségeit bírta

meg. A gőzerőt a közlekedés szolgálatában is érvényesíteni először *Fultonnek*¹ sikerült (1807.), de neki sem hitték el, hogy ez a járómű a tengeren is megállja a helyét; az első gőzhajó csak 1815-ben merészkedett ki a tengerre, de még ezután is 25 évnek kellett eltelnie amíg az első gőzhajójárat Európa és Amerika közt létesült. A szárazon *Stephenson*² fogta a gőzt a kocsí elé 1825-ben.

Azóta a közlekedés terén is vad verseny indult meg, hajó és vasúttársaságok alakultak, vállalkozásaik az üzérkedésnek is új táplálékot adtak; néhány vállalkozó (*Vanderbilt*, *Hirsch*) ez úton rengeteg vagyonra is tett szert, míg nem az államok legtöbbje szükségesnek tartotta, hogy a közlekedésügy irányítását maga vegye a kezébe. A vasutakat államosították, a személy- és árútarifákat leszállították, a több országban átmenő folyókat minden nemzet hajóinak megnyitották, sőt a fontosabb folyókat csatornákkal is iparkodtak összeköttetésbe hozni, mert ha a hajó gyorsaság tekintetében nem is állja ki a versenyt a vasúttal, a szállítás ez ágának olcsó viteldíjai kedveznek, amelyek a tengeren a gőzhajó mellett továbbra is biztosítják a vitorlás létjogosultságát is.

A modern közlekedő eszközök és az olcsó viteldíjak tették csak lehetővé a világforgalom, a világkereskedelem kifejlődését. Ma nemcsak a gazdasági ágak tekintetében éljük a legnagyobb munkamegosztás korát, hanem elmondhatjuk, hogy a munkamegosztás területileg is érvényesül: minden ország csak azt termeli, amit sajátos viszonyai közt termelnie a legnagyobb haszonnal jár. Vámok és tilalmak ugyan ma is állanak fenn, de céljuk nem az, hogy az országok terményeinek kicserélését megakadályozzák; csak ott állítják fel őket, ahol fontos nemzeti érdekeket kell védelmezniük. Világrészek terményei cserélődnek ki ilyformán, s még a legközönségesebb, korábban csak nehezen szállítható élelmiszereket: állatokat, kerti veteményeket és gabonát is sok ország majdnem kizáróan idegen országból vagy világrészből szerzi be.

Mint hogy az árú mindenhol eljuthat s a raktáron tartott árút ott kell értékesíteni, ahol kereslet van, a világkereskedelem korszaka a nagykereskedelemnek kedvez, amely tömegesen viszi az árút oda, ahol szükség van rá. A kereskedelem fontos feladatait ma a nagykereskedő végzi, de ő befolyásolja egyben az árakat, a kiskereskedő már csak közte és a közönség közt közvetít.

Hogy pedig a kereskedelem a mai súlyos versenyben is sikeresen megállja a helyét, azt viszont a hírszolgálat tökéletesedése segítette elő. A gőzhajó és gőzvasút a postának is javára vált, de még inkább fokozódott a posta jelentősége, amióta díjtételeit leszállították s a csomag- és pénzközvetítést is meghonosították. A harmincas évek végén *Gausz* és *Weber* találmánya, a *Morse*³ által tökéletesített telegráf tette gyorsabbá a hírszolgálatot s 1886-ban már tengeralatti kábel kötötte össze az Ó- és Újvilágot is, majd a hetvenes évek vége óta *Reisz* és *Bell* telefonja teszi lehetővé a messze távolból is a legközvetlenebb közlekedést: a beszédet. S hogy mindezek az intézmények mily fontosak, bizonyítja az is, hogy e téren egymást érik a nemzetközi megegyezések: 1868-ban alakult meg Bernben a nemzetközi távirdaigazgatóság, ezt követte 1878-ban a világposta-egyesület megalakulása és 1890-ben a nemzetközi vasúti teherszállító iroda.

¹ olv.: *fult'n.* — ² olv.: *sztivnsz'n.* — ³ olv.: *mó'sz.*

6. Védővamos rendszer és szabad kereskedelmi irányzat.

A változott viszonyok az egyes államok kereskedelmi politikáját is átalakították. A kontinens államai ugyan igyekeztek a fennálló állapotokat, ameddig csak lehetett, fenntartani, de a 19. század második felében itt is beállott a fordulat.

Franciaországban ugyan igen hamar felkapták a szabad kereskedelem jelszavát, de megvalósítani nem tudták. A forradalom hazájában e jelszó nagy népszerűségnek örvendett s népszerűségét még csak növelte, hogy a *Bourbonok* védővamos politikájával szemben az ellenzék programmpontja volt. Az ország politikája akkor sem változott, amikor 1830-ban a júliusi forradalom a Bourbonok trónját megdöntötte és *Lajos Fülöppel* az Orleáns-okat emelte a trónra. A forradalmat a *bourgeoisie*¹ csinálta, s minthogy a polgárkirály uralma kedvezett ennek az osztálynak, a hagyományos védővamos rendszeren sem változtattak. De még az ő bukása után *III. Napóleon* sem szakított a védővammal s a demokrata elemeket avval iparkodott megnyerni, hogy a munkásosztály és a proletariátus érdekeit felkarolta, a bérküzdelmekben a munkásnak kedvezett, szabályozta az egyesületi jogot, elősegítette a segélypénztárak keletkezését, gondoskodott jó élelemről és munkáról.

A Német Birodalomban is egy politikai párt jelszavává lett a szabad kereskedelem. A vezető hatalomért heves küzdelmet vívnak Poroszország és Ausztria, s minthogy ez utóbbi igen szigorú védővamos politikát folytatott, Poroszország a szabadabb szellem szószólója volt. Ausztriára még Mária Terézia és II. József korából maradt rá a beviteli tilalmak egész sora s a régi politika intézményeit csak nehezen lehetett az útból elhárítani. Maga az osztrák birodalom is csak 1827 óta lett egységes vámterületté, amelybe Magyarországot is bevonták a szabadságharc után (1851.), hogy a külön vámterületből közjogi különállásra következtetni ne lehessen, a beviteli tilalmakat pedig csak 1851–53 közt szüntették meg és helyettesítették magas védővámokkal. Evvel szemben Poroszország gazdasági újjászervezése a 19. század elején már a szabad kereskedelmi irányzat jegyében indult meg. Legalább azt a rengeteg közbülső vámot akarták megszüntetni, amely a birodalom egyes részeit elválasztotta s gazdasági életét oly érzékenyen sújtotta. De a német szövetségnek sem sikerült megteremteni az egységes német kereskedelmi politikát, s így Poroszország határozta el magát arra a merész lépésre, hogy vámszövetségek révén kísérelje meg célja elérését. Tervének keresztülviteléhez már 1818-ban hozzáfogott, de a vámszövetség (*Zollverein*) csak akkor lett döntő jelentőségű tényező, amidőn 1833-ban a déli államok: Szászország, Bajorország és Württemberg is csatlakoztak hozzá. 1841-ben már alig volt német állam, amely ne tartozott volna hozzá; Ausztria is megkísérelte a belépést, de Poroszország ellentállásán törekvése megtört. Németország egyesítésénél, a közbülső vámvonalak ledöntésénél többre azonban Poroszország sem vitte, sőt a negyvenes években a *Zollverein* védővamos irányzata a *List Frigyes*, e kiváló közgazda, indította mozgalom következtében meg is erősödött.

A szabad kereskedelmi irányzat első komoly győzelmeit nem is a kontinensen, hanem Angliában aratta. A mozgalom élére a liberális whig-párt állott s az 1832-ben keresztülvitt választó reformmal orvosolta az iparososztály bajait, amennyiben ez a törvényhozásban eddig mellőzött osztály a reform óta a parlamentben kellő képviselést nyert. Az eredmény csakhamar meg is látszott; a konzervatív, földbirtokos osztály érdekeit védő gabonavámot heves támadások érték s *Cobden* vezetésével

¹ olv.: *burzsázi*, polgárság.

országos gabonavámellenes liga (anticorn law-league¹) alakult, amely gyűlésekkel, agitációval és tüntetésekkel készítette elő a talajt, mígnem maguk a konzervatívok is belátták a reform szükségét és Peel² 1849-ben a gabonavámot eltörölte. Azóta Anglia olcsóbban jutott a gabonához, az élelmezés olcsóbb, a munkabérek alacsonyabbak lettek s az ipar versenyképességét is fokozták. 1849-ben eltörölték a Cromwell-féle hajózó törvényt s a még fennálló védővámok is sorra ledültek.

Egész Európa kereskedelmi politikájára fordulatot jelentő esemény volt azután az a kereskedelmi szerződés, amelyet a liberális Gladstone³ minisztérium megbízásából Cobden kötött Franciaországgal 1860-ban. Anglia már 1853 óta a gyarmatokban az idegenekre kivetett magasabb vámtételeket s szabad bemenetet engedett az anyaországba is minden árúnak, kivéve az olyan fogyasztó cikkeket, amelyek már a fényűzés körébe tartoznak. A Franciaországgal kötött szövetség ez elvek alapján állapította meg a két állam vámtarifáit s megteremtette a legnagyobb kedvezményi záradékot is. Franciaország e szerződés hatása alatt Belgiummal, Olaszországgal, a Zollvereinnal és Ausztriával is hasonló szerződéseket kötött: a nyersanyag bevitelét vámmentessé tette, az iparcikkekre csak csekély vámokat vetett s a gyarmatok kereskedelmét is felszabadította. Így került bele a szabad kereskedelmi irányzatba 1860-ban Poroszország, Ausztria, Olaszország és Belgium, amelyek egymás közt, valamint Angliával és Franciaországgal is hasonló szellemű szövetségeket kötöttek. Példájukat azután a többi állam is követni kényszerült. Amikor Poroszország, illetve a Zollverein helyébe az egységes német birodalom lépett egységes vám- és kereskedelmi politikájával, pénz- és mértékrendszerével, ipari és közlekedő politikájával, akkor a birodalom is átvette örökségképp a szabad kereskedelmi rendszert. Pedig a szabad kereskedelemre valóságos veszedelem volt a porosz-francia háború. Az öt milliárd hadisarc a spekulációt szörnyen felcsigázta, aminek 1873-ban nagy, egész Európát megrendítő krízis lett a következménye. Franciaországban már 1860-ban ellenszenvvel fogadták a korábban annyira kívánt szabad kereskedelmet, 1873 óta pedig mindenütt visszakívánták a korábbi védővamos rendszert. Ausztria és Magyarország már 1877-ben megalkotta autonóm vámtarifáját, s példáját a többi ország is követte; a hetvenes évek vége s a nyolcvanas esztendőök a védővámok győzelmét jelentik mindenfelé. Még Anglia gyarmatai közt is akadtak, amelyek szakítottak a szabad kereskedelmi irányzattal: Kanada 1897 óta megint nagyobb vámot szed a többi nemzetek kereskedőitől, mint az angoloktól, az ausztráliai államok pedig nemcsak az európai államokkal szemben zárkóztak el védővámokkal, hanem egymással is elkeveredett vámháborút vívtak.

Az egyes államok az 1892-i szerződésekben is arra törekedtek, hogy kölcsönös megegyezésekkel belső érdekeiket a lehetőségig megvédjék s a legtöbb állam maximális és minimális tarifát dolgozott ki; az utóbbinak díj-

¹ olv.: *entikorn lo lig.* — ² olv.: *pil.* — ³ olv.: *gledsztón.*

tételeiben azokat az államokat részesíti, amelyek neki a legnagyobb kedvezményi záradékot megadják. A védővamos politikát az amerikai verseny is előmozdította, s amióta az Egyesült Államok nemcsak ipari, hanem mezőgazdasági terményeikkel is elárasztják Európát, különösen az 1892-i szerződések óta, az európai államok mezőgazdasági terményeiket is védővámokkal oltalmazzák. Európában csak Anglia, Belgium, Hollandia és Norvégia tartanak ki a szabad kereskedelmi rendszer mellett, de az utóbbi időben Norvégiában is ipari vámok felállítását követelik, Angliában pedig a már 1881-ben megalakult National Fair Trade League¹ fejt ki nagy agitációt a szabad kereskedelem ellen. Hívei mindinkább szaporodnak, és az imperialisztikus politika is nekik kedvez. Így a 20. század a szabad kereskedelemre kedvezőtlen előjelek közt köszöntött be.

VII.

Irodalmi tájékoztató.

Mattekovics: Kereskedelem története. Budapest, 1873. IV. 416. lap. Ára 5 korona.

Kerekes: A kereskedelem képes története. Budapest, 1903. V. 180. l. Ára 1 korona 60.

Daróczi—Harinek: A kereskedelem története. Budapest. I. rész 77. l. II. rész. 78. l. Ára 3 korona.

Cons: Précis d'histoire du commerce. Egyetemes összefoglalás. Paris 1896. I. kötet XI. 328. l., II. kötet 395. l. Ára 9 korona 60.

Mayr: Lehrbuch der Handelsgeschichte. Wien, 1901. IV. 274. l. Ára 3 márka.

Speck: Handelsgeschichte des Altertums. Leipzig. I. kötet 1900. VIII. 591. l., II. kötet 1901. VIII. 582. l., III. 1. kötet 1905. VIII. 535. l. Ára 21 márka.

Kowalewsky: Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform. Tárgyalja Európa gazdasági fejlődését a középkorban és az újkor elején. Berlin. I. kötet. 1901. VIII. 539. l., II. kötet 1902. V. 466. l., III. kötet 1905. VIII. 504. l. Ára 21 márka.

Inama—Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Felöleli az egész német gazdálkodást. Leipzig. I. kötet. 1879. XXVIII. 527. l., II. kötet 1891. XX. 518. l., III. 1. kötet 1899. XXI. 455. l., III. 2. kötet 1901. XVIII. 559. l. Ára 51 márka 60.

Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen. Csak a mezőgazdaságot tárgyalja. Leipzig. I. kötet, 1880. V. 568. l., II. kötet 1884. V. 577. l. Ára 19 márka.

Luschin v. Ebengreuth: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. München—Berlin, 1904. XVI. 287. l. Ára 9 márka.

Sombart: Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902. I. kötet XXXIV. 669. l., II. kötet VIII. 646. l. Ára 20 márka.

Hahn: Die Wirtschaft der Welt am Ausgange des XIX. Jahrhunderts. Heidelberg, 1900. 320. l. Ára 5 márka 50.

¹ olv.: *nésnel fe'tréd lig*, nemzeti kedvező kereskedelem ligája.

